

Олександр Рубльов
(Київ)

Михайло Фельбаба
(с. Ганичі, Закарпатська обл.)

ДОЛІ СПІВРОБІТНИКІВ «УРЕ» НА ТЛІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ 30-х РОКІВ

У резолюції Х з'їзду КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.) «Про завдання культурного будівництва на Україні» наголошувалося: *«Зріст української культури за роки існування радянської влади висовує вже потребу поставити велике наукове завдання про видання великої радянської української енциклопедії. З'їзд доручає Центральному Комітетові розробити це питання»*¹.

Фактично робота над «Українською Радянською Енциклопедією» («УРЕ») розпочалася наприкінці 1930 р., коли було створено відповідний редакційний апарат. На початок 1933 р. вже проглядали обриси перших томів видання. З усуненням М.О.Скрипника з посади наркома освіти, а особливо після його самогубства праця над енциклопедією загальмувалася, змінюється керівництво «УРЕ» і значною мірою сама її концепція. У жовтні 1934 р., за деякими відомостями, була надрукована обмежена кількість примірників I-го тому енциклопедії. Але 3 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення, яке перекреслило усі попередні зусилля: *«В зв'язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, — на рік припинити роботу по випуску підготовлених томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомосу»*². Так було поставлено крапку у справі підготовки так званої *«скрипниківської «УРЕ»*³. До видання подібної енциклопедії керівництво УРСР повернулося лише у 1957 р. — через 30 років після резолюції Х з'їзду КП(б)У.

Вагому негативну роль у невдачі першої спроби підготовки «УРЕ» відіграла репресія проти її провідних співробітників, що фактично унеможливило це видання, створивши йому імідж *«націоналістичної енциклопедії»* та перекресливши цю яскраву, але нині маловідому сторінку національного відродження 20-х — початку 30-х років. У статті ми спробуємо прослідкувати складний життєвий шлях і драматичні долі керівників редакції «УРЕ».

Біленький-Березинський Антон Антонович, голова Правління «УРЕ» (1932). Народився у 1897 р. у Львові. У 1915 р. вступив до Соціал-демократичної партії Австрії. У 20-х рр. — функціонер Комуністичної партії Західної України, зокрема у 1927–1928 рр. — завідуючий партійним видавництвом, друкарнею, архівом та касою, технічний секретар політбюро ЦК КПЗУ (м. Данциг). У червні 1928 р. разом з колишнім депутатом польського сейму Я.С.Войтюком приїхав до Харкова, де працював директором видавництва «Рух» та одночасно (з 1930 р.) заступником, а згодом (після відставки І.Д.Фалькевича) — головою Правління «УРЕ»⁴.

За своїми людськими якостями він подобався далеко не всім. Зокрема, заступник Головного редактора енциклопедії А.А.Річицький 14 листопада 1933 р. так «атестував» його: *«Тихоня і холуй. Завідуючи видавництвом УРЕ, не підпорядкованим редакції, в якій я працював, фактично не забезпечував підготовку видання енциклопедії. Про це неодноразово говорили на Редбюро..., проте він всіляко афішував готовність видавництва й заявляв, що, як тільки редакція дасть матеріал, набір негайно розпочнеться. Скрипник його захищав. Я думав, що перевірю його лише тим, що дам матеріал. Наприкінці серпня 1932 було здано видавництву 20 аркушів до набору. Але й 6 жовтня, приїхавши з відпустки, я дізнався, що матеріал не друкується, Біленький поїхав у відпустку й справді нічого не підготовлено. Я заявив Скрипнику, що... видавництво зірвало друкування. Він відповів лишень, що нині, мовляв, вузьке місце — друкарська робота»*⁵.

Та вжити якихось дійових заходів щодо Біленького-Березинського керівництво «УРЕ» не встигло. У новорічну ніч 31 грудня 1932 р. його заарештували як одного з головних підозрюваних у справі «Української Військової Організації» («УВО»). Ніяким учасником «УВО» він не був, та й самої такої «контрреволюційної організації» в УСРР не існувало⁶. Але співробітники ГПУ вміло скористалися ситуацією. Спочатку за вказівкою начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) ГПУ УСРР Б.В.Козельського завербували як «секретну співробітницю» дружину заарештованого — Штейн. (Вона погодилася на це за умови звільнення її чоловіка. Це їй пообіцяли). Невдовзі «сексотом» став і Антон Антонович. Згодом за їхніми «повідомленнями» (за підказкою співробітників й керівництва СПВ) заарештували десятки представників української інтелігенції⁷.

Так, 29 вересня 1933 р. Березинський «викривав» як «активного діяча «УВО» та «німецько-фашистської контрреволюційної організації» в Україні — колишнього заступника Головного редактора «УРЕ» А.Е.Геттлера: *«Із 1930 р. я працював разом із ним в УРЕ, зустрічаючися з Геттлером майже щодня. З кінця 1930 р. особливо широко розгорнулася робота німецької к[онтр]р[еволюційної] організації у напрямку охоплення своїми зв'язками периферії; тоді Геттлер їздив до Києва, у Донбас та ін. місця. З кінця 1930 р. в УРЕ концентрується основний центр УВО — Березинський, Лозинський, Рудницький, Бадан, Юринець, Крілик, там само працювали Вітик, Дятлов, Річицький, Приходько*

(НКЮ), по лінії ПОВ — Кленович, Юльський. Переважно через цей штаб проходило контактування к[онтр]р[еволюційної] роботи поміж УВО й ПОВ, і між УВО та німецькою к[онтр]р[еволюційною] організацією. Тут також була й арена зіткнення поміж ПОВ і прибічниками німецької групи»⁸.

16 березня 1933 р. партколегія ЦКК КП(б)У розглянула питання про А.Біленького-Березинського як одного з головних обвинувачених «в участі у контрреволюційній фашистській організації, яка прагнула до повалення радянської влади шляхом збройного повстання», і ухвалила виключити його з партії.

Очевидно, спираючись на свідчення самого Березинського, Головний редактор енциклопедії М.О.Скрипник у листі до голови ЦКК К.В.Сухомлина від 28 квітня 1933 р. писав про Біленького-Березинського як про «контрреволюціонера і шкідника»: «Шкідництво Біленького в УРЕ виявилось в тому, що він з коштів Енциклопедії 300 тис. крб. протратив під видом використання їх для видання словників. Видавництво УРЕ мало дві частини — Енциклопедію зі спеціальним капіталом 540 тис. і видавництво словників зі спеціальним капіталом — 350 тис. Біленький шляхом ріжних бухгалтерських комбінацій, із сум Енциклопедії (заброньованих спеціально за Енциклопедією) перевів на видавництво словників 300 тис. крб. Баянс... показує, що ту суму — 300 тис., Біленький використав здебільшого на роздачі авансами авторам словників понад 200 тис., що значна частина з цих авторів, здається, вже арештована як співучасники Біленького в контрреволюційних діях. Баянс обох частин видавництва УРЕ і по Енциклопедії, і по словниках показує, на мою думку, що бухгалтерія УРЕ була знаряддям, коли не співучасником у переведенні шкідницьких плянів і замислів Біленького. У всякому роді, контрреволюційне шкідництво з боку фашиста підірвало фінансовий стан Енциклопедії»⁹.

Наведене свідчить радше про сум'яття почуттів Головного редактора «УРЕ», очевидно, враженого арештом і «зізнаннями» свого близького помічника (і не лише його одного), аніж про тверезий аналіз Скрипником ситуації. Адже видання словників (як справа прибуткова) покликане було фінансово підтримувати видавництво «УРЕ» та її редакцію (за прикладом московських колег з Акційного товариства «Советская Энциклопедия»). Якщо ж фінансово-бухгалтерські порушення з боку обвинуваченого і справді мали місце, то це не мало жодного відношення до «контрреволюційного шкідництва» чи тим більше «фашизму».

23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР винесла А.А.Біленькому-Березинському вирок — 10 років таборів¹⁰. Проте табірною життя він майже і не звів: 26 травня 1934 р. та ж Судова трійка звільнила його «за станом здоров'я» під підписку про невиїзд, а відбуття покарання відстрочили на 6 місяців.

5 листопада 1934 р. Березинського заарештували вдруге й відправили до таборів, але 14 жовтня 1935 р. за постановою Особливої наради при НКВД СРСР його достроково звільнили з місць позбавлення волі й вислали до Омська. Він якийсь час вчителював у м. Ішим, а згодом став «секретним інформато-

ром» Омського обласного управління НКВД. 20 лютого 1937 р. він знову був заарештований й 27 червня 1938 р. трійкою УНКВД СРСР по Омській області засуджений до розстрілу «за постачання провокаційних матеріалів»¹¹.

Бадан-Яворенко Олександр Іванович, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ» (1931–1933).

З автобіографії О.Бадана: *«Родився я 1.III.1894 в Вільках Мазовецьких, округу Рава-Руська, Західна Україна *... Укінчив гімназію, а потім юридичний факультет, осягнувши ступень «доктора прав», філософічний факультет та дипломатичну академію на університетах в Кракові, Відні та Празі... В гімназії брав активну участь і організував нелегальні соціалістичні гуртки ім. Драгоманова, а в 1920 р. вступив у компартію. З 1924 р. ... почав активно працювати на Закарпатській Україні..., був членом Крайкому, редактором головним органу партії «Карпатська правда», був делегатом від КПЧ на IX Всеукраїнський з'їзд КП(б)У. В 1926 р. за партійну діяльність... позбавлений громадянства, мав бути виданий до Польщі, де за участь в нац[іонально]-рев[олюційному] русі 1918–19 р. був засуджений на кару смерті. На основі постанови Політбюро ЦК КПЧ виїхав на Радянську Україну»*¹².

До цього варто додати, що О.Бадан як секретар супроводжував В.К.Винниченка під час його приїзду в УСРР (24 травня — 23 вересня 1920 р.) і разом із ним повернувся за кордон, де якийсь час співпрацював з чеськими соціал-демократами, а в 1924 р. став членом КПЧ. Від імені останньої у грудні 1925 р. він вітав делегатів IX з'їзду КП(б)У у Харкові¹³. Під час роботи X з'їзду КП(б)У Бадан був делегатом з правом дорадчого голосу і звертався до його учасників з привітанням від комуністичної організації Закарпатської України¹⁴.

Після переїзду до УСРР О.Бадан працював у Держплані, викладав у Комуністичному університеті ім. Артема (Харків). Згодом (1927–1930 рр.) був ученим секретарем Наркомату освіти УСРР, керівником канцелярії М.О.Скрипника, виконуючи не лише свої безпосередні обов'язки, але й особисті і політичні доручення наркома. Зокрема, він редагував «Статті і промови» М.О.Скрипника, а також правив тексти його виступів на численних партійних і радянських зібраннях. О.Бадан був також членом Правління республіканського Товариства «Історик-марксист», йому належить вартісна книга *«Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис»*, яку попередив вступним словом Скрипник¹⁵.

Зміни на гірше у кар'єрі О.І.Бадана-Яворенка, очевидно, зовсім не випадково збіглися з 1929 р. — «роком великого перелому». 18 травня 1929 р. розпочалися арешти у справі «Спілки визволення України», і вся суспільно-політична атмосфера, додатково наелектризована початком сталінської форсованої «колективізації», віщувала зміни на гірше.

* Тепер с. Волиця Жовківського району Львівської області. — Авт.

У серпні 1929 р. відбувалася «чистка» партосередку апарату НКО УСРР. Під вогонь критики потрапив і вчений секретар наркомату О.Бадан. Чимало запитань викликав закордонний етап його біографії, секретарство у «контрреволюціонера» В.Винниченка, обставини переїзду до УСРР, партійний стаж, стиль спілкування, «надмірна» освіченість. Та насамперед йому закидалося, як зазначала харківська преса, «барське ставлення» до підлеглих і те, що в ньому «ніхто не відчуває товариша»¹⁶. Ці особисті порахунки (майже за сценарієм фейлетоніста «Харьковського пролетарія»¹⁷) мали для О.Бадана тяжкі наслідки.

На засіданні перевіркової комісії по «чистці» (протокол № 3 від 2 серпня 1929 р.) на захист Бадана виступив М.Скрипник. Після самогубства останнього у 1933 р. і з метою його посмертної дискредитації (ось, мовляв, як «націонал-ухильник» Скрипник захищав «контрреволюціонера» Бадана) витяги із цього протоколу цитувалися неодноразово. Але наведемо найбільш повний його текст: *«Товариш Скрипник зупиняється на члені партії товаришеві Бадані і спростовує всі ті заяви, які були на минулому засіданні перевіркової комісії, коли на товариша Бадана подавалось цілий ряд заяв з боку окремих членів партії і були відводи.*

Товариш Скрипник зазначив, що товариша Бадана як члена партії перевірено десять разів, з них чотири рази було перевірено відповідними органами і організаціями, а шість разів — цілою низкою шляхів перевіряв сам товариш Скрипник, і ці перевірки доказали, що робота товариша Бадана за кордоном, безперечно, була революційною, партійною і занадто корисною як для революції, так і для партії.

Що стосується спільної служби Бадана з Винниченком, то всі обвинувачення в цьому відношенні на товариша Бадана були безпідставні, оскільки товариш Бадан, працюючи на посаді секретаря Винниченка, виконуючи цілковито правильно як доручення партії, так і Комінтерну, на цій роботі себе виправдав як витриманий член партії.

Товариш Бадан як комуніст завжди боровся проти троцькізму, шумськізму, волобуєщини, занадто багато працює над собою і вчиться і є витриманий партієць та культурний член партії. Слід таких, як товариш Бадан, які приносять велику користь партії, безперечно залишити в лавах комуністичної партії»¹⁸.

Та, незважаючи на підтримку впливового наркома, на одинадцятому засіданні перевіркової комісії 21 серпня 1929 р. Бадана виключили з партії, а вже 29 серпня «Харьковский пролетарий» присвятив цій події анонімну статтю, в якій виключений називався, зокрема, уособленням всього «наймерзеннішого», що «властиве адвокатурі буржуазних країн»¹⁹.

Уважно стежили за цими публікаціями у Галичині. Через тиждень після появи згаданої статті, коментуючи подані у ній причини виключення О.Бадана з КП(б)У, львівська газета «Діло» зауважувала: «За що його усунули з партії? За те, що: 1) будучи членом КП(б)У, він не пірвав зв'язків зі своїм братом-послом, членом УНДО (в Галичині); 2) він відносився з «презрением» до тих,

що стояли від нього нижче на «служебній лестниці»; 3) він використовував апарат Нар[однього] комісаріату освіти для особистих справ. Наприклад, посилав кур'єра... купувати кальози для своєї жінки...; 4) Бадан відмовлявся від т. зв. партійних «нагрузок», вимовляючись все пильною роботою у Народньому комісаріаті освіти». Подавши до відома й на розсуд читачів ці чудернацькі аргументи, редакція підсумовувала: «Ось і бачите, як і за що викидають з партії «проходимців»-галичан. Такі явища комуністичної дійсності дуже знаменні і багатомовні. Варто над ними призадуматися»²⁰.

Втім, після виключення з партії, Бадана одразу не звільнили з посади і не заарештували. Лише 1 лютого 1930 р. він змушений був піти з апарату НКО УСРР, але до початку 1933 р. ще мав можливість працювати завідуючим редакцією чужомовних словників «УРЕ» й професором харківських вузів, де викладав всесвітню історію²¹. Проте тривала наклепницька кампанія проти нього у пресі, під час якої вже зачіпали й М.О.Скрипника, якого звинувачували у «протекціонізмі» (давався взнаки виступ Миколи Олексійовича на захист Бадана під час «чистки»).

21 лютого 1930 р. Бадан надіслав листа на ім'я секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора, де звернув увагу партійного керівника на те, що «Харьковский пролетарий» не лише чомусь «нервово» зайнявся «клеветами» на Бадана, але й «згадає про «влиятельного русского товарища», тим натякуючи фактично на т. Скрипника». У зв'язку з цим автор листа спростовував численні вигадки щодо своєї біографії, розповів про власну революційну діяльність у Закарпатті, посилаючись навіть на конкретні номери архівних справ у ЦК КП(б)У, до яких в разі потреби можна було б звернутися. Він наголошував: «Відкидаючи якнайрішучіше клеветницькі наклепи «Харьковского пролетария», ще з більшим обуренням відкидаю спроби «X[арьковского] п[ролетария]» до моєї справи притягувати т. Скрипника, який ні до моєї партійної справи, ні до моїх суперечок з Крайкомом Закарпаття не мав жодних відносин просто тому, що я про ці справи його не інформував»²².

Після виключення Бадана-Яворенка з партії почалося вишукування «націоналізму» та «контрреволюції» і в його наукових працях, зокрема у книзі «Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис». Його виключили з правління і з членів Республіканського товариства істориків-марксистів. Зустрівши одного з керівників цієї організації М.А.Рубача (1899–1980), Бадан запитав його, чи читали вони взагалі цю працю, оскільки надто вже неграмотно звучали закиди на його адресу в «яворщині» й непереконливо формулювалося рішення про виключення, на що дістав майже класичну відповідь, характерну для тогочасної ідеологічної атмосфери: «Йй-богу, ніхто з нас (правління) її не читав, але кажуть, що дуже цінна робота»²³.

Наприкінці 1930 р. О.Бадан став співробітником «УРЕ». У протоколі № 19 засідання Правління «УРЕ» від 21 лютого 1931 р. окремим пунктом стояло питання «Про призначення Бадана», по якому ухвалили: «Залічити тимчасово на посаду редактора мови з платнею 250 карб. на місяць з 23/XII–30 р.

За час з 23/XII–30 р. по 1/II–31 р. — виплатити 50 % утримання»²⁴.

На засіданні Правління 14 травня 1931 р. (протокол № 27) після інформації «Про термінологічні словники» було ухвалено: «1) Доручити словникову роботу т. Бадану; 2) Визнати за потрібне негайно... перебрати від ДВОУ 9 термінологічних словників, які ще не видані, й академічний словник зі всіма додатками; 3) Доручити т. Бадану протягом найскорішого терміну зажадати на підставі з'ясованих даних про передачу до УРЕ того лишка грошей, який в свій час було за відповідною постановою РНК асигновано й одержано на видання словників.

Доручити тт. Біленькому й Бадану докладно ознайомитись з тим, що собою являють ці словники, точно встановити остаточний термін їх видання... Також проробити калькуляцію собівартості і весь кошторис витрат по виданню цих словників. Після проробки всіх питань — зробити доповідь на Правлінні»²⁵.

3 червня 1931 р. Правління «УРЕ» заслухало доповідь О.Бадана «Про справу перебрання словників від видавництва «Радянська школа» й, зокрема, доручає йому «подати проект організації відділу словників»²⁶. 2 липня того ж року у протоколі засідання Правління він згадувався вже як завідуючий «відділом чужомовних словників», а 20 липня 1931 р. завідуючий «відділом чужомовних словників» О.Бадан доповідав про «дворічний план словникових видань»²⁷.

11 березня 1932 р. О.Бадан особисто інформував керівництво Наркомату освіти про стан видання словників Видавництвом «УРЕ». По доповіді було ухвалено постанову Колегії НКО УСРР, в якій наголошувалося: «Схвалити плян роботи словникового відділу УРЕ, відзначивши правильність постановлень та своєчасне приступлення до складання 5-річного пляну видання чужомовних словників»²⁸.

Життя Бадана вщерть було заповнене викладацькою діяльністю та повсякденною працею в «УРЕ». Щоденно доводилося вирішувати безліч проблем. Так, 26 квітня 1932 р. він звертався до Сектору літконтролю НКО УСРР: «Словниковий відділ УРЕ просить дати дозвіл виписати з-за кордону чеську літературу, список якої у 5-ти примірниках до цього додаємо. Література потрібна для праць над чесько-укр[аїнським] словником»²⁹. Втім, копітка праця давала свої результати. У датованій 1 червня 1932 р. «Передмові» автори «Словника чужомовних слів», надрукованого видавництвом «УРЕ», із вдячністю зазначали: «Цього словника остаточно зредагував О.І.Бадан-Яворенко, якому впорядники висловлюють щире подяку»³⁰.

Гадаємо, що для О.Бадана власний арешт не був несподіванкою. Він чужо розумів підтекст публікацій офіційної республіканської преси. 16 лютого 1933 р. у харківському «Комуністі» з'явилася промовиста стаття, яка закликала «зміцнити провід національно-культурним будівництвом», оскільки «прориви» й «грубі помилки» у цій галузі «правили за ширму для буржуазно-націоналістичних елементів та різних пройдисвітів на кшталт Яворського, Бадана та ін.». Побачивши своє прізвище у такому контексті, Бадан зро-

зумів, що арешту слід чекати найближчим часом³¹.

Чи не останній документ, складений ним у своєму робочому кабінеті у приміщенні УРЕ, це датований 19 лютого 1933 р. лист Видавництва УРЕ (за підписами його директора Т.М.Горба та завідуючого сектором чужомовних словників О.І.Бадана-Яворенка) до керівництва Понінківської паперової фабрики (копії: відділу преси ЦК КП(б)У, Комітету у справах друку при РНК УСРР та Всеукраїнській філії «Союзбумснабсбыта»), що зривала постачання паперу для видання словників.

«Видавництво категорично протестує проти такого одвертого провалювання і цілковитої руйнації наслідків напруженої й тяжкої роботи над словниками, — зазначалося у документі. — Таке ставлення паперової фабрики до своїх обов'язків — є факт дуже обурливий і не може мати місця в соціалістичній державі». Наголосивши, що «несвочасне відвантаження паперу та несвочасне друкування зводять нанівець якість словника», автори листа вимагали: «1) Притягти до відповідальності Понінківську фабрику за зрив своєчасного видання словників; 2) налагодити справу постачання паперу на друк словників»³².

Та вночі з 19 на 20 лютого 1933 р. О.Бадана було заарештовано у справі «УВО». А вже 23 лютого 1933 р. він звернувся із заявою до Колегії ГПУ УСРР: «Дня 20.ІІ.1933 р. заарештовано мене в зв'язку з контрреволюційною діяльністю — «українське запілля» *. Щоб уяснити собі самому причину свого арешту, я переглянув весь шлях своєї політичної діяльності.

Чистка партії в 1929 р., як також і наслідки цієї, що відбилися на мені дуже тяжко, штовхали мене на шлях «дворушництва». Назовні я виступав як радянська людина — комуніст, а по суті ставав на шлях української контрреволюції. Я дедалі... наближався до контрреволюційної фашистівської організації... Бувши на декількох вечірках, улаштованих Березинським на його квартирі (Каразінська 15-а), не лиш підтримував контрреволюційні розмови, які там точилися, але виносив їх та поширював назовні, серед іншого оточення. Так я дедалі, то тверже, ставав на позиції цієї контрреволюційної організації фашистівської і вів її роботу до дня арешту. З членів цієї організації знаю в Харкові — Березинського, Романюка, в Києві — Яворського Олексу, в Москві — Максимовича, Федя, Конара... Знаю, зі слів Яворського Олекси, що організація ця «симпатизувала» з діями Української Військової Організації (УВО) за кордоном та з укр[аїнськими] есерами. Як своєрідним зв'язковим цієї контрреволюційної організації був Кубрак О.М. (секретар УРЕ)»³³.

Завершувалася заява О.Бадана запевненням перекреслити власне «контрреволюційне минуле» й надалі співпрацювати із ГПУ УСРР: «Переживши за цей мент богацько, я зрозумів, що для мене особисто цей арешт був тим чистилищем, що дав мені змогу встряхнути і себе самого і зрозуміти, що мусить для мене початися новий етап в моєму житті, і тому заявляю, що одверто і рішуче пориваю з контрреволюційною організацією, членом якої я

* Мабуть, О.Бадану ще не пояснили, що він — «чільний діяч» «УВО», тому й «українське запілля» у нього чітко не означене. — Авт.

був до дня арешту, для того, щоб не лише пірвати, але і якнайактивніше боротися як з цією контрреволюцією, так і зі всякою контрреволюцією. Свідчення про діяльність цієї контрреволюційної організації, як і про діяльність окремих осіб та свою дам додатково»³⁴.

Порівнявши цей документ з аналогічними зверненнями інших осіб, заарештованих у справі «УВО», можемо стверджувати, що заява О.І.Бадана-Яворенка є досить типовою і свідчить, що всі подібні заяви-каяття писалися за єдиним трафаретом, який був розроблений сталінською спецслужбою і «відпрацьований» на багатьох фантомних «контрреволюціонерах» та являв собою мало не гегелівську «тріаду»: «**зізнання**» у належності до «контрреволюційної організації» — «**каяття**» у власних (нескоєних) злочинах — «**урочиста обітниця**» розповісти «все» (і навіть більше) про власну «шкідницьку роботу» й викрити спільників³⁵.

Й надалі О.Бадан давав «свідчення» щодо «підривної» діяльності своїх учорашніх колег і товаришів, а також численних знайомих. Так, 17 липня 1933 р. під час очної ставки з колишнім завідуючим контрольною редакцією «УРЕ» Петром Юрійовичем Дятловим (також заарештованим) Бадан «атестував» його як «давнього члена «УВО» і повідомив: «Коли ми разом працювали в УРЕ, то я й Березинський говорили про посилання Дятлова на хлібозаготівлі, щоби він на місці провів роботу по лінії нашої організації. Це ми й провели у життя, пославши Дятлова через обком на хлібозаготівлі, оскільки Березинський був секретарем осередку. Я особисто розмовляв з Дятловим, що він їде на Полтавщину для проведення роботи по лінії нашої організації УВО»³⁶.

Натомість Дятлов не підтримував такої тактики свого колеги, відкидав обвинувачення у належності до «УВО», а Бадану 28 червня 1933 р. дав характеристику, яка була досить зваженою: «Олександра Івановича Бадана я знаю з Відня... Тут, в Харкові, я здибався з О.Баданом (Яворенком), коли він працював у Держплані... Незабаром потім О.Бадан перейшов працювати до НКО як учений секретар наркома... О.І.Бадан виступав авторитетно, тримався на близькій нозі з відповідальним персоналом НКО... Я вже не працював в НКО за партчистки 1928/9 року. Мені було дивно почути, що О.І.Бадана виключили з партії. О.Бадан звернувся до мене з проською посвідчити, що я його знаю від 20-го року з Відня і нічого лихого про нього не знаю. Я це зробив...

Ще раз нам довелося працювати разом з О.Баданом в УРЕ. На однім відкритім зібранні партосередку УРЕ я доповідав про лист т. Сталіна до ред[акції] «Прол[етарської] Рев[олюції]». О.Бадан виступив з критикою мого реферату «зліва», указуючи, ніби Троцькій ніколи і не був революціонером. Я заперечив це. Осередок УРЕ збирався за це поставити питання про виключення мене з партії за «контрабанду троцькізму». Виступи тт. Постишева й Кагановича в цій справі, мабуть, завадили цьому. А пізніше лист т. Сталіна до когось з товаришів саме про це, надрукований в 16 № «Большевика» за 1932 р., недвозначно ствердив неправильність погляду О.Бадана. Я пояснив собі виступ О.Бадана як недіялектичність його мислення і як

бажання показати свою лівизну та комуністичний патріотизм, бо він не лишив надії на перегляд його партсправи.

О.Бадан тим часом професорував, викладав десь історію Зах[ідньої] Європи і навіть завідував катедрою, здається, гаразд справляючися з цією роботою. В УРЕ він відав виданням словників. Отже, теж провадив відповідальну роботу. Крім урядової, він провадив і громадську роботу. В УРЕ виступав з доповіддю теж мопрівського типу і досить добре. Гостра згадка про О.Бадана в передовій «Комуніста» і наступний арест Бадана були для мене незрозумілими»³⁷.

У «свідченнях» О.Бадана згадувався як учасник «УВО» й заступник Головного редактора «УРЕ» А.Е.Геттлер, який нібито поставив собі за мету загальмувати, а то й взагалі зірвати випуск енциклопедії: «У 1931 р. я зустрівся знову в УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія) з Геттлером, який був по лінії УВО зв'язаний з Березинським. Ми неодноразово розмовляли з Геттлером про спільну роботу, особливо щодо зриву виходу УРЕ, і в цьому напрямку він (Геттлер) провадив дуже велику роботу по лінії, головним чином, редакції»³⁸.

23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР засудила Бадана-Яворенка до 10 років ув'язнення. 14 лютого 1934 р. він був відправлений до Верхньоуральського політизолятора ОГПУ СРСР³⁹, а у 1936 р. його перевели на Соловки.

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВД СРСР по Ленінградській області розглянула справу № 103010–37 р. Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУДБ НКВД СРСР на 134 «українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність на Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок». Усіх їх було вирішено стратити. Входили до цього списку й О.І.Бадан-Яворенко та П.Ю.Дятлов. 3 листопада 1937 р. їх розстріляли в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом⁴⁰. 18 лютого 1959 р. Військовий трибунал КВО реабілітував О.І.Бадана-Яворенка.

Одним з результатів «творчої співпраці» слідчих ГПУ та осіб, заарештованих у справі «УВО», було створення умоглядної схеми розстановки «контрреволюційних сил» цієї віртуальної «організації» на різних ділянках культурно-освітнього «фронту» — в наукових установах, організаціях, видавництвах та ін. Яскраве тому підтвердження — матеріали у справі Варфоломія Івановича Копача (він же — Сергій Іванович Холодний). Саме у протоколі його допиту від 1 липня 1933 р. наведено майже класичну схему осередків «організації» у Москві, Харкові, на «периферії» (Сталіно, Одеса, Київ) і навіть на Далекому Сході — у Зеленому Клині. Ця схема присутня як додатковий обтяжуючий матеріал у переважній більшості кримінально-слідчих справ ув'язнених «увівців».

Серед харківських установ, «інфікованих» осередками «УВО», В.Копач

назвав ВУАМЛІН, НКО УСРР, НК РСІ, Верховний Суд, апарат Уповноваженого НКЗС СРСР при Уряді УСРР, Держплан, Штаб Українського військового округу, Школу червоних старшин, Інститут радянського будівництва й права, Геодезичний інститут, Біологічний інститут, Медичний інститут, видавництва «Західна Україна», ДВОУ, «Рух», «УРЕ» та ін.⁴¹ Свідчення Біленького-Березинського та Бадана-Яворенка дозволили слідству конкретизувати і більш яскраво змалювати «шкідницьку» діяльність осередку «УВО» в «Українській Радянській Енциклопедії».

Ці та інші матеріали були узагальнені в *«Обвинувальному висновку по справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)»*, затвердженому 20 жовтня 1933 р. головою ГПУ УСРР В.А.Балицьким та відправленому останнім 17 листопада 1933 р. секретареві ЦК КП(б)У С.В.Косіору «до відома».

У IV розділі висновку викладалася структура «УВО»: *«З перенесенням основної контрреволюційної діяльності на територію України, «Українська Військова Організація» склалася в струнку систему з певними центрами керівництва, з низкою периферійних (обласних) філій, з визначеними зв'язками і взамовідносинами усіх частин організації зверху до низу. На момент ліквідації наприкінці 1932 р. — на початку 1933 р. організація мала вже цілком визначену структуру з постійними основними пунктами та базами зосередження своїх сил»*⁴².

Далі ця конструкція деталізувалася: *«Для створення легальних баз своєї контрреволюційної роботи УВО широко використовувала систему культурно-освітніх установ, особливо ж широко було використано систему й апарат Наркомосу УСРР... Окрім органів Наркомосвіти й наукових установ та вузів, осередки УВО були у низці видавництв, в літоб'єднаннях, театрах і культурно-освітніх установах»*. Серед «найбільш потужних» за своїм складом і масштабами «підривної діяльності» називалися осередки «УВО» в НКО УСРР, ВУАМЛІНі, ВУАН, Спілці революційних письменників «Західна Україна», у видавництвах «Рух», «УРЕ» та ін.⁴³

*«Окремі видавництва, — стверджувалося у висновку, — як наприклад, видавництво «Рух» або «УРЕ» — були прикриттям для контрреволюційної діяльності УВО... «УРЕ» використовувалася Чеховичем, Баоданом-Яворенком, Романюком та ін., як з метою фінансування контрреволюційної організації, так і для особистого забезпечення членів УВО. Численні кореспондентські зв'язки давали можливість членам УВО, які працювали в «УРЕ», зноситися з місцевими осередками УВО»*⁴⁴.

У XII розділі висновку «Діяльність організації на культурному фронті» наголошувалося: *«Широку пропагандистську роботу розгорнула організація по лінії видавничій і літературній. Націоналістична контрреволюційна пропаганда проводилася шляхом видання і поширення контрреволюційних шовіністичних творів, котрі подавали у спотвореному вигляді національну політику партії в Україні, видання книг з вузько національними сюжетами,*

перевидання українських класиків, які романтизували куркуля й минуле України, боротьбу козацтва і т. ін. Така робота проводилася у видавництвах «Рух», «УРЕ» й «Західна Україна»⁴⁵.

А далі у свідченнях Миколи Романюка від 9 березня 1933 р., очевидно, через недогляд вигулькує такий собі «друкарський чортик»: *«Не менш важливим форпостом для ведення контрреволюційної роботи було видавництво «УРЕ». Через так званого «Україніка» малося на меті популяризувати у масі історію України, розпалювати націоналістичні почуття й пробуджувати національну свідомість. Роботу тут проводили Бадан, Березинський і Веретко»*⁴⁶ (виділення наше. — Авт.). Очевидно, заарештований мав на увазі «україніку», тобто сукупність відомостей про Україну на шпальтах майбутньої енциклопедії, де, на думку слідчих, щось мало висвітлюватися у «націоналістичному дусі», свідомо подаватися «відокремлено від братнього російського народу» тощо, але все ж таки не йшлося про конкретного «контрреволюціонера» на призивсько «Українік», як це здалося не дуже освіченому слідчому та його «начальствующим» колегам, які й запустили в обіг чергового «підпоручика Кіже»...

На догоду слідчим й академік С.Л.Рудницький, один із чільних співробітників енциклопедії, керівник її географічного відділу, зазначав: *«В «УРЕ» роботу проводили Березинський, Бадан і я — Рудницький. Організацією «УРЕ» малася на меті популяризація історії України з тією ж самою установкою, що й в «Русі». Найбільш широка робота була проведена у видавництві «Рух». Видавництво видавало й широко розповсюджувало в масі через свою роз'їзну агентуру так звану історичну літературу, котра романтизувала повстанство, бандитизм, оспівувала боротьбу українського козацтва проти московського й польського гноблення. Виданням такої літератури малося на меті пробудження національного почуття»*⁴⁷.

Автори обвинувального висновку не проминули й «націоналістичні збочення» колишнього наркома освіти й Головного редактора «УРЕ» М.О.Скрипника: *«У своїй практичній контрреволюційній роботі організація широко використовувала теоретичні й політичні помилки тов. Скрипника, к[олишнього] Наркомоса УСРР. У період посиленого проникнення увіствів до радянського апарату організація взяла курс на оточення тов. Скрипника активними членами УВО.*

Використовуючи свою близькість до тов. Скрипника, актив організації поширював у націоналістичних колах вигадані чутки про тов. Скрипника, популяризуючи його як «спражнього українця». Штучними заходами організація створювала навколо Скрипника ореол «борця за ідею Соборної України»

⁴⁸.

Зазначимо, що наслідками фабрикації кримінальних справ, одержання «щирих зізнань» і поширення неправдивих відомостей були ув'язнення і заслання конкретних людей та «реорганізація» чи ліквідація певних установ, навчальних закладів, видавничих проєктів (як наприклад «УРЕ»), звинувачених у «контрреволюції», «націоналізмі», інших «ухилах» або в «захопленні» цих інсти-

туцій «контрреволюціонерами», «шкідниками» з партквитком та без нього.

Річицький Андрій (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — **Пісоцький Анатолій Андрійович**), *заступник Головного редактора «УРЕ» (1930–1933).*

Народився у 1893 р. у сім'ї заможного селянина. Навчався у Петровській сільськогосподарській академії (згодом — Тимірязевська) у Москві, але не закінчив останнього, 4-го курсу. У перші дні Лютневої революції 1917 р. у Петрограді вступив до місцевої організації УСДРП. У липні того ж року як делегат приїхав до Києва на I Всеукраїнський робітничий з'їзд, під час якого був обраний до Всеукраїнської ради робітничих депутатів і кооптований до складу Української Центральної Ради. Входив до Малої Ради від фракції УСДРП. Був членом української делегації на з'їзді поневолених народів Росії у Києві, секретарем президії з'їзду. На IV з'їзді УСДРП (30 вересня — 5 жовтня 1917 р.) обраний до ЦК партії. 25 жовтня 1917 р. під час закритого засідання Малої Ради разом із київськими революційними організаціями обраний до складу Крайового комітету охорони революції в Україні. Як представник УСДРП 16 листопада 1917 р. увійшов до складу комісії законодавчих внесень Центральної Ради. Репрезентував українську соціал-демократію на з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України (4–6 грудня 1917 р.) та був обраний до складу президії цього зібрання⁴⁹.

Після гетьманського перевороту залишався на партійній роботі, входив до складу Українського національного союзу. Під час протигетьманського виступу Директорії призначений членом Українського революційного комітету, котрий керував збройним виступом проти військ П.Скоропадського у Києві та до приїзду Директорії був головною владною силою у столиці.

Розкол в УСДРП під час VI партійного з'їзду спричинився до відокремлення лівої течії в окрему партію — УСДРП (незалежних). Одним із лідерів нового політичного утворення і став А.Річицький. У 1919–1920 рр. він редагував партійний часопис «Червоний прапор». 22–25 січня 1920 р. УСДРП (незалежних) на установчому з'їзді реорганізувалася в Українську комуністичну партію (УКП). Одним із партійних ідеологів та авторів програми УКП був А.Річицький-Пісоцький, обраний до ЦК нової партії. Одночасно із 1920 р. він обирався до ВУЦВК кількох скликань. У 1923–1924 рр. очолював статистичний відділ Українбанку. Після постанови Виконкому Комінтерну від 24 грудня 1924 р. про розпуск УКП разом з партійними однодумцями — членами ЦК УКП — приєднався до КП(б)У⁵⁰. На X з'їзді КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.) А.Річицький був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У і залишався ним до листопада 1933 р.⁵¹

Із 1925 р. життя Анатолія Андрійовича було тісно пов'язане з ДВУ — Державним видавництвом України, розташованим у Харкові. У 1925 р. він прийшов туди завідувачем сектору соціально-економічної літератури, а в 1928–1930 рр. був Головою Правління ДВУ, тобто його фактичним керівником. Водночас працював професором Інституту марксизму-ленінізму, керівником семінару в

Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка, був членом кафедри національного питання ВУАМЛПН, членом редколегії журналу «Більшовик України».

Запам'ятав Річицького як керівника шевченкознавчого семінару в Інституті літератури у 1930 р. тогочасний аспірант Г.Костюк: *«Це був партійний український інтелігент у кращому розумінні цього слова. Високий на зріст, гарно збудований, худощавий, з присмним, тришки продовгастим обличчям шатен, завжди бездоганно одягнений. Досконало володів українською мовою й вимагав цього від аспірантів... Він був політиком і соціологом у літературі. Тому естетичний бік Шевченкової спадщини на його семінарах залишався майже недоторканий. Умів робити дуже цікаві соціологічні узагальнення. Але зневажав плитку соціологічну демагогію. Пригадую, як на наших студійних семінарах, він, з властивим йому інтелігентним тактом, але гостро картав тих аспірантів, що не вміли заглибитись у добу і творчість Шевченка, а виїжджали на поверхових псевдореволюційних соціологічних загальниках. Шевченкова ідея свободи й народоправної української держави була центральною віссю його шевченкознавчих студій. До цього він привчав і нас, своїх аспірантів»*⁵².

А.Річицький постійно виступав як марксистський публіцист історико-соціологічного та літературознавчого спрямування, зокрема у 1924 р. у часописі «Червоний шлях» надрукував статтю «Як Грушевський «виправляє» Енгельса», в якій критиці піддавалася праця маститого історика «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.)⁵³. Річицький був також одним із чільних офіційних критиків відомої розвідки М.С.Волобуєва «До проблеми української економіки», створюючи цьому дослідженню імідж «економічної платформи українського націоналізму» й наголошуючи, зокрема, що тільки економіка соціалістичного типу є справжнім регулятором економічних процесів⁵⁴.

Попри комуністичну «зашореність», А.Річицькому були притаманні не лише непересічні публіцистичні якості⁵⁵. Він зарекомендував себе ще й талановитим перекладачем і високопрофесійним редактором. Невипадково партія доручила йому (серед кількох «обраних») таку відповідальну роботу, як переклад українською мовою творів В.І.Леніна. Він був членом комісії політбюро ЦК КП(б)У з редагування цих творів і особисто переклав 2-й том першого зібрання творів Леніна українською мовою⁵⁶.

Високі професійні якості й самовіддане служіння Річицького «справі Леніна–Сталіна» та потреба «зміцнити» склад ВУАН представниками партапарату спонукали Тимчасову комісію ЦК КП(б)У з питань виборів дійсних членів Всеукраїнської Академії наук під головуванням П.П.Любченка 15 лютого 1933 р. затвердити А.Річицького кандидатом в академіки ВУАН по кафедрі «пожовтневої літератури»⁵⁷.

Під час засідання Комісії в справі видання «УРЕ» 1 березня 1930 р. А.Річицького було затверджено членом загальної редакційної колегії енциклопедії. Постановою секретаріату ЦК КП(б)У від 7 вересня того ж року він був призначений заступником Головного редактора «УРЕ»⁵⁸, а з 15 листопада 1930 р.

фактично приступив до виконання своїх обов'язків⁵⁹.

На нову посаду він ішов без особливого бажання. У листі М.Скрипника до політбюро ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1930 р. з цього приводу зазначалося: *«Щодо т. Річицького виявилось, що, можливо, в зв'язку з тим, що його відрядження з роботи в ДВУ на роботу Заст. Головн. редактора УРЕ було переведено без попереднього з ним погодження, він тепер від цієї роботи відмовляється і до неї не приступив... Тому прошу політбюро... відхилити заяву т. Річицького про його одмовлення від цієї роботи...»*⁶⁰.

Але справа була не лише у «попередніх погодженнях». Працюючи у ДВУ, Анатолій Андрійович вже мав досвід спілкування із Скрипником та його підлеглими: неодноразовими були «ділові зіткнення зі Старим» (мається на увазі Скрипник) та з заступником наркома Олександром Аркадійовичем Полоцьким, який намагався втручатися у торговельну діяльність ДВУ. Як зауважував Річицький, з цього приводу *«доводилося вести перманентну бійку з апаратом Наркомосу, що не рахувався з жодними виробничими періодами та видавничими планами»*⁶¹.

Він наголошував: *«Внаслідок всіх цих розбіжностей і зіткнень із питань правотису, редагування Леніна, з питань літературних й ДВУ, Скрипник невзлюбив мене як людину, яка сміє мати власне судження»*⁶².

Отже, конфлікти тривали й надалі. Скрипник, за словами Річицького, *«створив для мене неможливі умови роботи в УРЕ, оточивши своїми холюями (поставленими, проте, поза межами мого організаційного досягання); вважав мене людиною, яка «бігає у ЦК»; кожну мою принципову й ділову пропозицію зустрічав у стенографічні багнети Ерстенюка (особистий секретар і стенограф Скрипника. — Авт.) (напр., пропозицію про збільшення в енциклопедії на 8 % (39 % замість 31 %) природознавства, техніки й точних наук за рахунок зменшення суспільних наук на ті ж 8 % (61 % замість 69 %) оголосив перескакуванням через перехідний період в епоху комунізму й ліквідацією класової боротьби)»*⁶³.

Ситуація постійного конфлікту із Головним редактором «УРЕ» (очевидно, дещо перебільшена — люди з оточення Скрипника воліли дистанціюватися від покійного «націонал-ухильника») заохочувала А.Річицького до «втечі» від власних редакційних обов'язків: *«Природньо, що за таких умов роботи я єдину партійну відряду знаходив у своїй тривалій роботі в якості уповноваженого у районах, де не за страх, а за совість дрався за лінію партії й вирішення завдань сільського господарства. З 10 липня 1930 р. по 5 лютого 1933 р., тобто за 31 місяць, рівно 12 місяців, а за 1932–33 р. 8 місяців, провів на сільській роботі»*⁶⁴.

Цілком очевидно, що конфлікти й тривалі відрядження заступника Головного редактора «УРЕ» аж ніяк не сприяли реалізації цього проекту. 9 березня 1933 р., через місяць після повернення з хлібозаготівель в Арбузинському районі Одеської області (це «відрядження» згодом відіграло фатальну роль у житті Річицького), він звернувся із меморандумом у справі «УРЕ» до секретаря-

ря ЦК КП(б)У М.М.Попова, в якому зауважив, що «стан редакційної і видавничої роботи над Українською Радянською Енциклопедією» конче потребує «повної перебудови всієї організації справи і роботи». Серед цих нагальних заходів він виокремив такі:

1. Негайно оздоровити видавництво, перевішити органами РСІ ревізію, підпорядкувати видавництво редакції, запровадити єдиноначальність і підпорядкувати УРЕ, як установу, Наркомосові.

2. Розв'язати питання про фінансування енциклопедії.

3. Розв'язати питання про поліграфічну базу для УРЕ, затребувавши від дирекції видавництва відповідні матеріали в цій справі.

4. Закріпити за УРЕ певний кадр постійних редакційних робітників, для яких робота в УРЕ повинна бути основною і з повним робочим днем.

5. Зобов'язати наукові інститути включити основні статті для УРЕ в плян своєї роботи і забезпечити виконання цих статей в умовлені терміни.

6. Переглянути склад редакційного керівництва так по УРЕ, як й по кожному відділу зокрема»⁶⁵.

Але вище партійно-державне керівництво УСРР (яке щойно «зміцнили» особистим посланцем Й.В.Сталіна «другим першим секретарем ЦК» П.П.Постишевим) не шукало конструктивного шляху прискорення видання енциклопедії. Йому були потрібні винуватці численних «проривів» на «фронті культурно-національного будівництва».

5 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників». В обговоренні взяв участь й А.Річицький. Було ухвалено: «Проект постанови, що його запропонував тов. Попов, в основному прийняти, доручивши остаточну його редакцію секретаріату ЦК»⁶⁶.

Втім, «остаточна редакція» від 17 червня 1933 р. вкрай неприхильна до Річицького: «Констатировать, что издательство УРЭ не только работало совершенно неудовлетворительно, истратив за 3 1/2 года своего существования 1 1/2 миллиона и не издал ни одного тома, но что засоренность аппарата контрреволюционными элементами доходила до такой степени, при которой издательство являлось фактически ширмой в руках этих элементов (Биленький, Бадан и др.), бесконтрольно распоряжавшихся его средствами.

Констатировать, что главный редактор УРЭ т. Скрипник не проявил самой элементарной большевистской бдительности по отношению к Бадану, Биленькому и К°. Тов. Речицкому, непосредственно отвечающему за редакционную работу УРЭ, объявить строгий выговор с предупреждением и с работы в УРЭ его снять. Поручить секретариату немедленно внести предложения, обеспечивающие очищение аппарата и нормальную работу издательства»⁶⁷.

В «енциклопедичній справі» саме А.Річицький призначався на роль головного козла відпущення, хоча й був лише другою особою у редколегії — першим заступником головного редактора. М.Скрипнику ж, за сценарієм, розробленим у Москві, відводилася роль керівника персонального «націоналіс-

тичного ухилу», за «широкою спиною» якого (часто вживана тоді постишевською командою характеристика худорлявого наркома) ховалися, мовляв, численні «шкідники» й «контрреволюціонери», в тому числі й ті, які «звили собі кубельце» в «УРЕ»⁶⁸.

Відтак Річицький і решта членів редбюро «УРЕ» були піддані нищівній критиці у статті М.Х.Орлова «Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ»⁶⁹. 9 серпня 1933 р. секретаріат ЦК КП(б)У звільнив Річицького від обов'язків члена редколегії часопису «Більшовик України»⁷⁰. 31 серпня співробітники ГПУ УСРР підшили перші аркуші у справу по обвинуваченню Річицького за відомою 54-ою статтею Кримінального кодексу.

8 вересня 1933 р. А.Річицького заарештували на харківській вулиці, коли він вів додому з вокзалу сина, який щойно повернувся з санаторію. ГПУ інкримінувало затриманому належність до «УВО», «активну провокаторську контрреволюційну роботу, спрямовану на повалення Радянської влади на Україні»⁷¹.

Під час попереднього слідства Анатолій Андрійович на відміну від своїх колишніх колег по «УРЕ» А.Біленького-Березинського та О.Бадана-Яворенка рішуче заперечував власну належність чи то до «УВО», чи то до будь-якої іншої «контрреволюційної організації».

Усвідомлюючи, що арешт кандидата у члени ЦК КП(б)У міг відбутися лише з санкції вищого партійно-державного керівництва УСРР, Річицький писав 2 жовтня 1933 р. у листі до голови ГПУ В.А.Балицького: *«Если партия решила меня политически убить, то мне остается лишь, не соглашаясь с этим решением и считая его ошибочным, подчиниться ему и признать факт моей смерти совершившимся с момента ареста. Ибо что касается подпольных к[онтр]р[еволюционных] связей и такой же деятельности, то я их не знаю за собою. Я даже не могу понять, где их ищет ГПУ... Из моего сознания правоты и убеждения партийной честности вытекает политическая реабилитация. Из направления следствия вытекает пока что линия моего уничтожения. Прошу ускорить развязку решением вопроса в ту или другую сторону»*⁷².

Ще більш категоричний А.Річицький під час допиту 14 листопада 1933 р.: *«Роблять із Річицького, на тій лише підставі, що він колишній уканіст (отже, прихований ворог!?), контрреволюційне опудало. Не вийде ця справа. За прориви й помилки ЦК КП(б)У у керівництві сільським господарством й національно-культурним будівництвом не можна робити мене відповідальним, до того ж у формі суб'єктивного організатора цих проривів, оскільки це докорінно спотворює дійсність»*. «Зрозуміло, — самокритично додавав заарештований, — певну частку партійної (але не кримінальної) відповідальності несуть й я особисто»⁷³.

Під час роботи 18–22 листопада 1933 р. об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У розглядалося й питання «Про кандидата в члени ЦК — Річицького». Рішення було відоме задалегідь: *«Зважаючи на те, що кандидата в члени ЦК — Річицького — викрито як дворушника і зрадника, як члена націоналіс-*

тичної контрреволюційної організації, що ставила своїм завданням відрив України від Радянського Союзу і перетворення її в колонію чужоземного імперіалізму — Пленум ЦК ухвалює — виключити Річицького з кандидатів у члени ЦК і з партії»⁷⁴.

«Високому» партійному зібранню, очевидно, було байдуже, що заарештований Річицький не лише вперто відкидає свою належність до будь-якої «контрреволюційної організації», але й навіть ще не засуджений. Лише 24 лютого 1934 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР ухвалила ув'язнити А.Річицького до виправно-трудового табору терміном на 10 років, рахуючи термін з 8 вересня 1933 р.⁷⁵.

Слідом за партійною «атестацією» Річицького усталеного лайливо-негативного забарвлення набувала його характеристика республіканськими засобами масової інформації. Так, наприкінці 1933 р. «Вісті ВУЦВК» писали: *«Серед найзапекліших ворогів трудящих, замаскованих контрреволюціонерів-шкідників, запродавців німецького і польського фашизму — ім'я Андрія Річицького — на одному з перших місць»*⁷⁶.

Вирок від 24 лютого 1934 р. щодо А.Річицького так і не було виконано, оскільки майже одночасно проти нього порушили справу по обвинуваченню у «перекрученні лінії партії» під час хлібозаготівель в Арбузинському районі Одеської області, куди у грудні 1932 р. — на початку лютого 1933 р. він виїздив як уповноважений ЦК КП(б)У.

Сьогодні немає потреби зайвий раз доводити, наскільки антигуманною була «генеральна лінія партії» у селянському питанні, хто був ініціатором форсованої примусової колективізації і несе відповідальність за це. Водночас у 1930 р. головний винуватець страждань радянського (в тому числі й українського) села — Й.Сталін — у відомій статті «Запаморочення від успіхів» запропонував своє розв'язання проблеми спрямування народного обурення заходами державної влади. Винними, за сталінським рецептом, виявилися не ініціатори «великого перелому», а ревні рядові виконавці, які, мовляв, чось «не зрозуміли», щось «спотворили» або «викривили».

У випадку з А.Річицьким це проявилось особливо наочно. А те, що діяв він під час хлібозаготівель в Арбузинському районі згідно із «правилами гри», запропонованими «згори», підтверджують документи. Так, 22 січня 1933 р. голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В.П.Затонський в ролі обласного уповноваженого ЦК КП(б)У повідомляв у ЦК: *«Положение в Одесской области тяжелое. (Тяжелое для нас, но легкое для саботажников хлебазаготовок). Народу в районах много сидит и как будто инструктировали их неплохо. Т[оварищи] Молотов, Каганович, Косиор, Хатаевич — все побывали тут. А пришедшие в район все эти особо и просто уполномоченные, если не отсиживаются (фактически), то мечутся, хватаясь за каждую случайную попадающуюся яму»*⁷⁷.

У цьому ж документі В.Затонський відзначав «особливо тяжке» становище в Арбузинському районі. Тут же згадувався і «тов. Речицкий», який

«сам сейчас перепуган неудачами и готов «проявлять твердость». Як наголошував Затонський: «Надо использовать остающиеся дни, чтобы побольше выкачать хлеба. Тов. Речицкого основательно проинструктировал, по сидел с ним полдня в колхозе, намеченном для операции. Посмотрим, как он себя покажет»⁷⁸.

Подальші події засвідчили, що А.Річицькому так і не вдалося пройти поміж Сціллою («м'якотілого») ставлення до голодуючого українського селянства й Харибдою («викривлення») апріорно вже збоченої «генеральної лінії» ВКП(б). Знову, як і у випадку із затримкою видання «УРЕ» чи міфічною належністю до «УВО», його обрали козлом офірним. Змінилися лише акценти обвинувачення — «викривлював» партійну лінію харківський професор, мовляв, за завданнями керівництва «УВО». Отже, «УВО» мала відповідати за жорстокості колективізації та голодомор 1932–1933 рр.

А.Річицький мав неодмінно стати жертвою сталінського тоталітарного режиму. Він та йому подібні, за версією Г.Костюка, *«хоч були організованими членами партії, але вони були органічними синами свого народу — українцями. Все, що стосувалося долі українського народу та його культури, їм боліло. А це вже, очевидячки, робило їх небезпечними в партії. Їх треба було знищити»⁷⁹.*

Сучасна вітчизняна історіографія звертає увагу на титанічні зусилля, яких докладав більшовицький режим щодо ретельної реєстрації, анкетування, обліку й перманентного відстежування окремих категорій населення СРСР, які становили (могли становити) потенційну небезпеку з погляду кремлівського керівництва⁸⁰. За цими репресивними «класифікаціями», Річицький підлягав принаймні кількаразовій ліквідації: як *«колишній уканіст (отже, прихований ворог)»* (за його ж самохарактеристикою від 14 листопада 1933 р.), як колишній член Центральної Ради, як *«викривлювач» «генеральної лінії партії»* у селянському питанні, як близький співробітник *«націонал-ухильника»* Скрипника та один з ініціаторів *«націоналістичних настанов»* у діяльності «УРЕ», як *«шкідник із партквитком у кишені»* в *«марксіському літературознавстві»*.

Арешт і подальша страта А.Річицького справили враження на сучасників. Г.Костюк пригадує: *«Ця подія, як електричний струм, розійшлася була серед інтелігенції Харкова... Його заарештували невдовзі після самогубства Скрипника. Після того всякий слід по ньому губиться. Серед нас тільки пішла чутка, що з ним, як з принциповим українським комуністом, розправились нечувано жорстоким способом. Нібито, на початку чи й пізніше 1934 р. його відвезли в якийсь найбільше ограбований і знищений голодом район і влаштували там «відкритий» процес над ним. Схарактеризували його, як одного з тих, хто, «перекручуючи політику в хлібозаготівлях і колективізації», довів селянство до тяжкого стану. І нібито на очах зігнаної отари замучених і заляканих селян його розстріляли. Йому не дали сказати ні слова, хоч він поривався щось сказати. Не знаю, чи точно відповідає це правді. Нотую це як чутку, що пекла тоді наші душі»⁸¹.*

Хоча мемуарист й не мав докладних відомостей про перебіг «відкритого процесу» над А.Річицьким, він надзвичайно влучно охарактеризував суть цього судилища. 27 березня 1934 р. у с. Арбузинка однойменного району Одеської області відбулося виїзне засідання Надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР. Судили 7-х осіб на чолі з Річицьким. Був у списку й колишній секретар Арбузинського РК КП(б)У І.С.Кобзар, а також, мовляв, колишні «петлюрівці», «бандити» та інші «кримінально-контрреволюційні елементи», які допомагали Річицькому «викривлювати» лінію партії, знущалися з колгоспників. Значення процесу підкреслювало те, що головував на засіданні заступник Голови ГПУ УСРР З.Б.Кацнельсон. Зрозуміло, що головного обвинувачуваного засудили до вищої міри покарання. Його «підручні» відбулися порівняно невеликими термінами ув'язнення до виправно-трудоих таборів.

На запитання головуючого про останнє місце служби й посаду до арешту Річицький відповів: *«Працював у Харкові заступником Головного редактора Української Радянської Енциклопедії й науковим співробітником ВУАМЛІНу»*. На запитання, чи визнає себе винним, він з притиском заявив: *«Ні, не визнаю»*⁸².

В останньому слові Анатолій Андрійович наголосив: *«Суд на підставі наявних матеріалів може мене знищити, проте я зі всією силою переконання категорично заявляю, що це знищення ґрунтуватиметься на брехливій контрреволюційній провокації проти мене... Я категорично відкидаю аналіз, який подав прокурор... Я продовжую стверджувати, що все те, в чому обвинувачують мене — це все наклеп і брехня, обмови, це продовження боротьби проти радвлади й диктатури пролетаріату»*.

*Я прошу суд взяти до уваги мою останню заяву й винести те або інші рішення. Незалежно від того, яке б рішення не було винесене, чи знищити мене, чи ізолювати, чи виправдати, а я суб'єктивно вважаю, що... це рішення не може відірвати мене від компартії й диктатури пролетаріату, хоча б я з цією думкою пішов у могилу»*⁸³.

Не бракувало більшовицької риторики й висловів лояльності до тієї системи, що його знищувала, й у клопотанні Річицького про помилування від 28 березня 1934 р., адресованому Президії ВУЦВК: *«Слідству і Суду я не зумів довести своєї невинності в справі обвинувачення мене в належності до контрреволюційної організації УВО, за що розплачуюсь смертним вирокom, продиктованим інтересами охорони соціалістичної батьківщини трудящих, хоча особисто щодо мене й несправедливим»*.

В переможньому наступі соціалізму й розгортанні рішучого й остаточного бою труда з капіталом за перемогу комуністичного суспільства в цілому світі, інтереси особистої справедливості повинні поступитись перед інтересами вищої справедливості класу».

Тому я зі спокійною свідомістю жду на виконання суворого вироку».

Проте величезні перемоги соціалізму під керівництвом великої партії Леніна—Сталіна, що підводять Радянську Країну до порога безкласового суспільства, й непорушна міць диктатури пролетаріату, — дають мені

підставу надіялись, що Найвищий орган Української Соціалістичної Радянської Республіки дасть мені останню можливість рештою життя довести свою особисту відданість справі комунізму.

*Прошу мене помилувати*⁸⁴.

Та сподівання засудженого на смерть були марні — його вбивство було передбаченим і спланованим заздалегідь. Зайвий раз це підтверджує лист керівництва КП(б)У до Й.Сталіна від 3 квітня 1934 р.: *«Тов. Сталин! Посылаем Вам приговор, вынесенный Выездной Чрезвычайной Сессией Верховного Суда УССР, по делу националиста Речицкого — одного из главных руководителей «Украинской Военной Организации» (УВО), которого судили в Одесской области в районном центре — селе Гарбузинка — за истязание колхозников при проведении хлебозаготовок в декабре 1932 г. и в январе 1933 г.*

При разборе дела Речицкого присутствовали колхозники того села, в котором расправлялся Речицкий. Как судебное следствие, так и самый приговор произвели исключительно благоприятное впечатление на колхозников. Речицкий по делу УВО отрицает все предъявленные ему обвинения, а по делу издевательства над колхозниками держал себя так, что он честный член партии и выполнял поручения партии и правительства. Речицкий — это очень опасный, злой и изощренный враг...

У руководителей «Украинской Военной Организации» (УВО) была определенная линия — путем издевательства над колхозниками вызвать недовольство колхозников советской властью. И вот эти Речицкие... применяли методы неслыханного издевательства над колхозниками, главным образом, над бывшей беднотой и передовыми людьми в колхозах»⁸⁵.

«Замучених і заляканих селян» при страті Річицького таки не було. О 21-й годині 25 квітня 1934 р. вони були лише вчотирьох: приречених на страту, виконавець вироку — комендант ГПУ УСРР Шашков — та свідки, які констатували смерть Анатолія Андрійовича, — прокурор НКЮ УСРР Диковський й заступник коменданта ГПУ Нагорний⁸⁶.

24 січня 1990 р. Прокуратура УРСР скасувала ухвалу Судової трійки при Колегії ГПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. щодо А.А.Річицького, оскільки *«об'єктивних доказів його контрреволюційної діяльності у справі немає»*, а відтак він підпадає під дію ст.1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. *«Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце у період 30–40-х й початку 50-х років»⁸⁷*. Через 2 роки — 29 січня 1992 р. — вже Прокуратура України констатувала, що справа про існування на території УСРР розгалуженої контрреволюційної організації «УВО» була сфальсифікована слідчими органами, й відмінила вирок виїзної Надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР від 27 березня 1934 р. щодо А.А.Річицького, оскільки на нього поширюється дія ст. 1 Закону УРСР *«Про реабілітація жертв політичних репресій на Україні»* від 17 квітня 1991 р. *внаслідок «відсутності сукупності доказів, які б підтверджували обґрунтованість притягнення його до відповідальності»⁸⁸*.

Геттлер Адольф Ернстович, заступник Головного редактора «УРЕ» (1930–1933).

«Розпочавши активну революційну роботу 55 років тому, з 1900 р. аж до Лютневої революції 1917 р., що звільнила мене з останнього заслання у Сибіру, я неодноразово піддавався арештам, тюремним ув'язненням, етапам, засланням й ряд років прожив на нелегальному становищі, — звертався у січні 1956 р. до Генерального прокурора СРСР із м. Грем'ячинськ Молотовської області А.Е.Геттлер. — Це було, правда, нелегко, іноді навіть дуже важко, але висока честь вільно обраної долі революціонера покривала усі труднощі.

Зовсім інша справа нав'язані брехливими наклепами нові роки в'язниці, ізоляторів, таборів, етапів і нарешті заслання у ганебній ролі націоналіста-контрреволюціонера, незаслужений тягар котрої гнітить мене ось вже 22 роки. Зараз мені 73 роки, і я переконливо прошу Вас взяти необхідних заходів щодо якнайшвидшого перегляду моєї справи й скасування вироків, які ні на чому не ґрунтуються, нічим не доведені й матеріалами, що подаються, цілковито спростовуються»⁸⁹.

15 червня 1956 р. Президія Верховного Суду Української РСР, розглянувши кримінальну справу А.Е.Геттлера за протестом Прокурора УРСР на вироки Спеціальної колегії Верховного Суду УСРР від 16 вересня 1936 р., ухвалила: *«Вирок Спеціальної колегії Верховного Суду УРСР від 16/ІХ–1936 р. відносно ГЕТТЛЕРА Адольфа Ернстовича скасувати і справу переведенням закрити за недоведенням пред'явленого йому обвинувачення»⁹⁰.*

А.Геттлер народився 13 (26) січня 1883 р. у м. Суми у русифікованій родині годинникаря — вихідця із Німеччини. І батько (вюртембержець), і мати (ельзаска) практично втратили на той час рідну мову, тому спілкування у родинному колі відбувалося винятково російською й діти (четверо) так і не опанували німецьку мову.

Ще в старших класах реального училища Адольф долучився до нелегального соціал-демократичного руху. Після закінчення училища він у 1901 р. вступив на інженерний факультет Київського політехнічного інституту, проте навчання не завершив, оскільки поринув у партійну діяльність меншовицької течії РСДРП, де аж до Лютневої революції 1917 р. був знаний під партійним псевдонімом «Карл». Сповнене пригод і небезпеки життя партійного функціонера-нелегала неодноразово приводило його до царських в'язниць і на заслання. Еволюція поглядів спричиняє перехід А.Геттлера у 1921 р. до ВКП(б).

З осені 1921 р. він працював у Харкові членом Правління «Вукопспілки» — Всеукраїнської кооперативної спілки споживчих товариств, з'їздив у кілька закордонних відряджень, зокрема до Праги й Берліна, під час яких налагоджував експортно-імпорتنу роботу республіканської кооперації, вживав заходів щодо розкладу й знешкодження кооперативної еміграції УНР та прийому кооперації УСРР до Міжнародного Кооперативного Альянсу. Із цими нелегкими і не завжди етичними завданнями Адольф Ернстович впорався успішно.

У 1924–1928 рр. він очолював Правління Всеукраїнської кооперативної видавничої й книготорговельної спілки («Книгоспілка»). Одночасно з 1926 по 1933 р. був відповідальним редактором літературно-мистецького й наукового двотижневика «Нова громада», органу «Вукопспілки». Восени 1928 р. Геттлера було призначено головою щойно створеної кооперативної секції та членом Президії Держплану та водночас керівником Головного Кооперативного Комітету при РНК УСРР⁹¹.

На початку осені 1930 р. Адольф Ернстович обійняв посаду директора відомчого Інституту обміну й розподілу, але на новому місці встиг пропрацювати лише 2 з половиною місяці: 18 листопада політбюро ЦК КП(б)У затверджує його другим заступником Головного редактора «УРЕ»⁹². 4 грудня 1930 р. він уже присутній на першому робочому засіданні редбюро енциклопедії, під час якого, зокрема, було ухвалено: *«Пропонувати т. Геттлерові здати справи по інституту, приступити непосредньо до роботи в УРЕ»*⁹³. Із 1 січня 1931 р. Геттлер приступає до виконання своїх обов'язків в «УРЕ» і згідно з розподілом функцій поміж заступниками Головного редактора одержує під свою «юрисдикцію» відділи економіки, географії, військових справ, природознавства, точних наук, техніки⁹⁴.

Нову посаду він сприйняв без особливого ентузіазму. Йому, по-перше, було відомо, що призначений він замість кандидатури, яку пропонував М.О.Скрипник⁹⁵. По-друге, останнього року роботи у «Книгоспілці» (1928) у голови її Правління склалися доволі напружені взаємини з наркомом освіти як керівником наглядової ради цієї спілки. У розмові з секретарем ЦК КП(б)У і членом редколегії «УРЕ» П.П.Любченком Геттлер аргументував свою відмову працювати в «УРЕ» таким чином: *«Я рядовий партієць і скромна людина й не претендую на те, аби разом з УРЕ увійти до історії української культури, проте я не хочу й боюсь з такою великою людиною, як Скрипник, потратити до якої-небудь поганої історії»*⁹⁶.

Одначе Панас Петрович заспокоїв свого співбесідника, запевнивши його, що будь-яка *«погана історія»* виключена, оскільки всі секретарі ЦК *«тримають руку на пульсі»* діяльності «УРЕ»⁹⁷.

Цілком очевидно, що в даному випадку маємо справу із «апаратними» інтригами, адже керівництво КП(б)У свідомо призначило першим (А.А.Річицький) та другим (А.Е.Геттлер) заступниками Головного редактора «УРЕ» осіб, які б слугували йому своєрідною противагою, оскільки були відомі чи то ідейними, чи суто службовими конфліктами з впливовим наркомом освіти і саме на тій підставі, що «не спрацюються» зі Скрипником, відмовлялися від призначення до енциклопедії.

Підтверджує це і той факт, що влітку 1932 р., коли у черговий раз загострилися стосунки між Скрипником і Геттлером й останній, здавалося б, нарешті одержав згоду Любченка на переведення на іншу посаду, у ситуацію втрутився завідуючий агітпроппресвідділом ЦК і член редколегії «УРЕ» А.А.Хвиля, який категорично проти цього заперечив: *«Зніmemo Геттлера, так УРЕ відразу вийде*

з літери «С»⁹⁸. (Очевидно, маючи на увазі, що видання розпочнеться з тому із великою статтею про Скрипника).

Як би там не було, але Геттлер зарекомендував себе в «УРЕ» людиною «на своєму місці», яка вносила у роботу редакційного апарату порядок і організованість. Влітку 1931 р. він перебував у службовому відрядженні у Москві, де знайомився з досвідом роботи редакційного апарату «Большой Советской Энциклопедии».

Свої враження Адольф Ернстович виклав у «Бюлетені УРЕ»: *«Робота коло «Большой Советской Энциклопедии» триває ось уже 6 років. За цей час редакційний апарат БСЭ нагромадив, без сумніву, великий і цінний досвід. Повно використувати цей досвід в УРЕ — значить скоротити підготовний період, прискорити вихід перших томів і завершення цілого видання, зменшити чи уникнути низки помилок та ускладнень, що аж геть неминучі в такій складній, копіткій і новій роботі, як планування і складання першої української радянської енциклопедії... У липні цього року я вперше дістав можливість протягом кількох днів знайомитися в Москві з деякими сторонами роботи коло творення БСЭ...»*

На жаль, коли не рахувати брошурки тов. Вольфсона «Большая Советская Энциклопедия», досвід БСЭ, МСЭ й інших радянських енциклопедій ніде не зафіксований. Набутий редакційними апаратами досвід переходить у канцелярійно-архівних матеріалах та в головах безпосередніх учасників, редакційних організаторів цих енциклопедій. Ці джерела можуть бути хоч би які глибокі й повні, але черпати з них — річ важка й складна»⁹⁹.

Тому відповідальний редактор друкованого органу редакції «УРЕ» вважав: *«Наша ухвала видавати бюлетень УРЕ, щоб таким чином зорганізувати, всебічно обміркувати, зафіксувати і уприсупити широкий огляд усіх складних етапів роботи коло УРЕ всьому колективові її творців, себто якій парі тисяч наукових працівників, є, безумовно, своєчасна і правильна»¹⁰⁰.*

Геттлер вказав на ті відміни, які вигідно відрізняли структуру редакційного апарату «УРЕ» від московських редакцій: *«Із структурних відмін УРЕ супроти БСЭ впадає у вічі, що у нас, в УРЕ, намічено більше відділів, ніж їх є в БСЭ... Але, попри всю умовність і непринципйальне значення поділу на відділи, нам здається, що поділ, заведений в УРЕ, зроблений доцільніше, ніж у БСЭ. Так, у БСЭ нема зовсім такого відділу як «нацпитання», хоч у Союзі радянських республік відокремлення, а значить достатня увага до цього питання, його цілковите, у рівні з марксо-ленінською наукою, висвітлення не підлягає жодному сумніву»¹⁰¹.*

У редакційній діяльності А.Геттлера, безперечно, давалася взнаки притаманна йому ретельність і акуратність. Так, у розісланому ним до редакційних відділів «УРЕ» 11 червня 1932 р. обіжнику читаємо: *«При редагуванні статей часто-густо різні редакційні інстанції вносять поправки чорнилами одного й того ж кольору, внаслідок чого не можна встановити, кому саме належать зміни й поправки в тексті. Пропонується надалі обов'язково зважати на колір чорнила, якими внесені поправки попередніми інстанціями і, в разі відсутнос-*

ти чорнил іншого кольору, провадити редагування кольоровими олівцями (синім, червоним, зеленим та ін. при умові, щоб писане олівцем можна було легко читати і написане не знищувалось від тертя паперу тощо).

Спостерігаються такі випадки, що правки на рукопису зроблені іншими чорнилами або олівцем, ніж підпис тієї особи, що зробила поправки на рукопису, а це також обезлічує редакційну роботу і не може припускатись»¹⁰².

Вищезгадане рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників» від 5–17 червня 1933 р. закидало Головному редакторові М.Скрипнику «втрату більшовицької пильності», його перший заступник А.Річицький отримав сувору догану і був звільнений з посади. Натомість другий заступник Головного редактора — А.Геттлер — взагалі не згадувався у цьому документі, що давало йому можливість зробити цю обставину одним з аргументів власного захисту після арешту¹⁰³.

Втім, подібна аргументація здавалася «залізною» лише Адольфу Ернстовичу. Натомість у згаданій статті М.Орлова у «націоналістичних збоченнях» обвинувачувалася уся керівна верхівка Редбюро «УРЕ», в тому числі й Геттлер: «Треба прямо сказати, що керівництво Енциклопедії, на чолі з головним редактором т. Скрипником та його заступниками Річицьким та Геттлером, не забезпечило видання УРЕ, припустивши націоналістичні настанови в роботі»¹⁰⁴.

3 26 липня 1933 р. А.Геттлер працював директором «Вукопкниги» — Всеукраїнського галузевого об'єднання оптово-роздрібною торгівлі книгами і культтоварами. 25 грудня 1933 р. за ним «прийшли». ГПУ обвинувачувало його у приналежності до «німецько-фашистської контрреволюційної організації» та представництві її інтересів у керівництві «УВО».

Після тривалого слідства (2 роки і 9 місяців) і впертого самозахисту Геттлера, який наводив неспростовні аргументи на свою користь, «ловлячи» обвинувачення на суперечностях, розбіжності дат, підтасовці протоколів тощо, 16 вересня 1936 р. Спеціальна колегія Верховного Суду УСРР засудила його до 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах у віддалених місцях СРСР та поразки у правах на 3 роки¹⁰⁵.

Шведов Іван (Борис) Антонович, заступник Головного редактора «УРЕ» (1933–1934).

У спогадах Г.Костюка «Зустрічі і прощання» автор неодноразово згадує свого «доброго приятеля, професора Харківського університету Бориса Антоновича Шведова»¹⁰⁶, з яким вони разом упродовж років перебували поблизу Воркути у таборах ГУЛАГу. Востаннє вони зустрілися у 1940 р. у передвоєнному Харкові: «Я прощаюся. Ми обіцяємо тримати контакт. Але контактів не вийшло. Події розгорнулись так, що було не до контактів. З того часу я ніколи не зустрічав і не знаю дальшої долі Б.А.Шведова»¹⁰⁷. Виявлені нами матеріали дозволяють хоча б певною мірою заповнити цю часову лакуну й — бодай частково — прийти на допомогу мемуаристові.

Народився Іван (а не Борис) Антонович Шведов на Курущині, у м. Корочі, в

російській робітничій родині. У 1912 р. закінчив гімназію. Вищу освіту здобув у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті (1912–1917) та в Київському інституті зовнішніх зносин (1920–1923). Педагогічну діяльність розпочав ще студентом — на останньому курсі університету (1916 р.) викладав на вечірніх робітничих курсах й на так званих «курсах для дорослих».

На студентській лаві почав цікавитися марксизмом, а у червні 1917 р. став членом партії більшовиків. З початку 1918 р. й до 1921 р. перебував у лавах Червоної гвардії та Червоної армії. Брав участь у повстаннях проти німців та Української Центральної Ради, був на Східному (1-ша армія) й Південному фронтах (2-га Українська, 12-та та 14-та армії). Після демобілізації — на партійній роботі у Київському губкомі КП(б)У.

У 1918 р., перебуваючи у більшовицькому підпіллі, Іван Антонович використовував псевдонім «Борис» («товариш Борис»). Відтак і надалі він вже був людиною із подвійним ім'ям — Іван — Борис Антонович Шведов (так його записали і в радянському паспорті). Саме так (як «Бориса Антоновича») запам'ятав його і Григорій Костюк.

З 1923 р. Шведов працював у Київському політехнічному інституті, де обіймав посади декана робітфаку, члена Правління КПІ та викладав курс політекономії та економічної політики. Етнічний росіянин з українсько-російського прикордоння, він не мав особливих проблем з опануванням української мови і незабаром вже читав нею лекції.

З часом прийшов смак і до наукової праці: з моменту заснування у Києві кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН Шведов був науковим співробітником її економічної секції, активно розробляв проблеми історії народного господарства Київщини, звертаючи особливу увагу на кустарну промисловість регіону¹⁰⁸.

Наприкінці 1929 р. Шведов став науковим співробітником і секретарем партійного осередку кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. На цій посаді залишався до березня 1930 р., відколи рішенням політбюро ЦК КП(б)У був переведений до Харкова на посаду заступника директора з навчальної частини Українського інституту марксизму-ленінізму. Очолював тоді установу відомий діяч більшовицької партії О.Г.Шліхтер.

Згідно із постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. на базі економічного, філософсько-соціологічного та історичного відділів УІМЛУ було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Очолив ВУАМЛІН Шліхтер, а Шведова призначили другим віце-президентом асоціації¹⁰⁹. 15 лютого 1933 р. Тимчасова комісія ЦК КП(б)У з питань виборів дійсних членів ВУАН під головуванням секретаря ЦК П.Любченка затвердила Шведова кандидатом у члени-кореспонденти ВУАН за спеціальністю «економіка»¹¹⁰.

Невдовзі науковий адміністратор змінив сферу діяльності: наказом НКО УСРР № 43 від 16 червня 1933 р. Шведова з 13 червня затвердили членом Колегії НКО й керівником сектору університетів та «комуністичних вишів»

(вищіх шкіл) наркомату ¹¹¹. Але на цій посаді він пропрацював недовго — у листопаді того ж року наказом по НКО УСРР № 94 його було звільнено «за переходом на роботу до УРЕ з 1-го листопада 1933 р.» ¹¹².

Цьому рішенню передувала низка обставин, пов'язаних із ситуацією, в яку потрапила справа підготовки «УРЕ». 5 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про УРЕ», констатувавши низьку продуктивність видавництва, марне витрачання державних коштів, «засміченість апарату контрреволюційним елементом», «брак більшовицької пильності» з боку головного редактора та ін. ¹¹³. Зацькований обвинуваченнями, які лунали з усіх боків, М.Скрипник 7 липня 1933 р. наклав на себе руки. Після самогубства колишнього наркома шквал критики на його адресу лише збільшився.

22 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників», в якому йшлося: «ЦК КП(б)У констатує, що редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву Х з'їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання.

Колишнє редбюро УРЕ виявило велике притуплення революційної пильності. Воно потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам..., допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами. Класові вороги, шкідники і контрреволюціонери великою мірою використали УРЕ як свою організаційну і фінансову базу».

Було ухвалено змінити склад редколегії, а також: «1. Встановити одноначальність в роботі УРЕ. Відповідно до цього ліквідувати посаду зав. видавництва і встановити посаду пом[ічника] головного редактора по видавництву. 2. Призначити новий склад редбюро УРЕ: а) головний редактор — т. Затонський; б) заст[упник] головного редактора — т. Шведов, пом[ічник] головного редактора по видавництву — т. Горб» ¹¹⁴.

Кількість томів УРЕ була скорочена до 20-ти та встановлено граничний термін завершення видання — до 1 січня 1939 р. Водночас директивно визначалося, що матеріалу з української історії, економіки, літератури, географії тощо в цій «українській» енциклопедії відводиться лише 35–40 %, решта ж обсягу мала охоплювати орієнтовно усі поняття, вміщені у «МСЭ» та додатковий потрібний матеріал з «БСЭ» ¹¹⁵.

Очевидно, що новий Головний редактор «УРЕ», він же нарком освіти УСРР, В.П.Затонський виконував свої функції з підготовки енциклопедії суто номінально, левову частку часу приділяючи керівництву наркоматом. Головний тягар відповідальності за підготовку «УРЕ» й керівництво поточною роботою редакції лежав на його заступникові І.А.Шведові.

Усвідомлюючи щільний робочий графік Івана Антоновича і нагальну потребу розвантажити його від інших обов'язків, 17 лютого 1934 р. Головний редактор звернувся з листом до керівництва Культпропу ЦК КП(б)У та

ВУАМЛІН, в якому йшлося: «Реалізація видавничого плану Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії на 1934 р. (видання I і II томів та редакційне опрацювання III і IV) вимагає від заст. Головн[ого] редактора тов. Шведова значної уваги і часу для організаційної роботи в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії і ще більше на перегляд і редагування статей і ін. матеріалів... Між тим, т. Шведов сполучає зараз роботу в... енциклопедії з штатною роботою в ВУАМЛІНі (дійсний член), в Університеті (керівник катедри, веде курс з студентами, керує аспірантурою). Таке сполучення кількох посад є цілком неможливе»¹¹⁶, — наголошував нарком освіти.

Відтак пропонувалося: «Для забезпечення нормальної роботи в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії і своєчасного випуску перших томів ... прошу задоволити прохання т. Шведова про залишення його на роботі лише в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії, принаймні в найближчий час звільнити його від роботи в ВУАМЛІНі»¹¹⁷.

Очевидно, так і не дочекавшись бажаного звільнення від усіх додаткових навантажень, 16 березня 1934 р. Шведов особисто вирішив потурбувати Культпроп ЦК КП(б)У та дирекцію Інституту економіки ВУАМЛІН. В його листі йшлося: «Забезпечення випуску в 1934 р. I і II томів Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії і редакційне опрацювання III і IV томів вимагає від керівництва Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії організаційної підготовки і безпосереднього керування роботою редакційних і видавничих відділів... Ця робота забирає від мене всі години робочого дня, всю решту часу я примушений приділяти на безпосереднє редагування і перегляд матеріалів, виготовлених у редвідділах.

Напруженість цієї роботи від мене викликається не тільки потребою додержання термінів випуску Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії, що затверджені ЦК, але й тим, що не всі ще ланки редапарату... забезпечені керівним складом. Тому зараз будь-яке сполучення моєї роботи в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії з іншою роботою є цілком неможливе».

Між тим, зауважував заступник Головного редактора «УРЕ»: «Я за сполученням: 1) лічуся в складі наукових робітників Ін[ститу]ту економіки ВУАМЛІНу, де фактично останнього часу не маю можливості працювати, 2) керую катедрою іст[орії] ек[ономічних] вчень в Харк[івському] університеті, 3) веду там же курс іст[орико]-ек[ономічних] вчень — курс новий, що не був у нас ще опрацьований, до якого я примушений уважно готуватися, 4) керую аспірантурою економічного фак[ультету] ун[іверсите]ту, 5) редакую XXII том творів В.І.Леніна, виконую деякі громадські функції і окремі доручення ЦК і ЦКК КП(б)У. Це перевантаження призводить до того, що я не можу приділити відповідної уваги роботі в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії і фактично не працюю зараз як науковий робітник Ін[ститу]ту економіки ВУАМЛІНу».

Виходячи з вищенаведених обставин, до яких долучалися й серйозні проблеми зі здоров'ям (виразка та ін.), Іван Антонович просив розвантажити

його від праці за сумісництвом і дозволити сконцентруватися винятково на роботі в «УРЕ»¹¹⁷. 25 березня 1934 р. секретаріат ЦК КП(б)У опитом розглянув *«прохання Головного редактора УРЕ про звільнення т. Шведова зі складу наукових працівників ВУАМЛІНУ через велику перевантаженість по роботі заступника Головного редактора УРЕ»* та вирішив задовольнити це клопотання¹¹⁹.

Та проект видання української енциклопедії радянського зразка на той час вже агонізував — в умовах згортання «українізації» у ньому не виявляли зацікавлення ані московське керівництво, ані партійно-радянський провід УСРР. Навіть недоукомплектований редакційний штат УРЕ перманентно послаблювався внаслідок репресій проти «націонал-ухильників» та «контрреволюціонерів із партквитком у кишені» — «прихованих прибічників» покійного Головного редактора видання М.О.Скрипника.

Серед документів, що збереглися від того часу, очевидно, один з останніх, підписаних І.А.Шведовим як заступником Головного редактора «УРЕ», — коротенький лист на бланку видавництва «УРЕ» від 26 липня 1934 р., яким адресант звертався до співробітниці Київського міськкому КП(б)У Терезанської (копія — помічникові секретаря ЦК КП(б)У М.Попова — М.Губенку): *«Редакція Української Рад[янської] Енциклопедії просить Вас негайно надіслати зредаговану статтю «Агітпроп». Затримка статті зриває випуск першого тому»*¹²⁰.

Як уже згадувалося, заключним акордом «справи УРЕ» стало рішення політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р.¹²⁰. Згідно з ним вкрай виснажений інтенсивною працею заступник Головного редактора Шведов, який саме тоді перебував на лікарняному, опинився без роботи. Та шукати іншого місця праці йому не довелося...

13 листопада 1934 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.Балицький та секретар ЦК КП(б)У П.Постишев допитали заарештованого «троцькіста», колишнього ректора Київського державного університету й **члена редколегії «УРЕ» Р.С.Левіка**, який за 10 днів перед тим нарешті «визнав», що *«справді брав участь у контрреволюційному угрупованні»,* в якому були *«троцькісти і націоналісти»*. На запитання Балицького: *«Хто входив до контрреволюційної групи у ВУАМЛІНі?»* — Рувім Самійлович відповів: *«В групу у ВУАМЛІНі входили: я — Левік, Шведов, Трубласвич, Наумов, Винокур, Шахар, Рубач, Карпенко та Блудов. Близькими до групи були Семківський та Гуревич...»*¹²².

Задовольнив він і цікавість секретаря ЦК КП(б)У. На запитання Постишева: *«З ким із працівників Української Радянської Енциклопедії («УРЕ») підтримувала зв'язок Ваша група?»* — пролунала відповідь: *«В Українській Радянській Енциклопедії зв'язок нами підтримувався з Фалькевичем. На роботу в «УРЕ» ми (я, Шведов і Наумов) за домовленістю з Фалькевичем спрямовували наші кадри. Туди був направлений член нашої групи Шведов. Пішов він туди на роботу після рішення мого з ним й Шахаром»*¹²³.

Отже, прізвище заступника головного редактора «УРЕ» І.А.Шведова було назване серед кола осіб — учасників міфічної «контрреволюційної троцькіст-

ської організації», які проходили у «справі № 1170»¹²⁴. 14 листопада секретаріат ЦК КП(б)У вирішив «зняти Шведова з роботи в редакції УРЕ»¹²⁵ (як уже згадувалося, ухвалою політбюро ЦК від 3 листопада уся робота в «УРЕ» припинялася на рік, а її апарат розпускався)¹²⁶. А наступного дня, 15 листопада 1934 р., оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про Шведова» і без зайвих дискусій (очевидно, за поданням Управління держбезпеки НКВД УСРР) ухвалило: «Виключити Шведова з партії як учасника контрреволюційної троцькістської групи»¹²⁷.

В умовах тоталітарного сталінського режиму виключення з партії автоматично переводило ще вчора поважну й шановану людину у розряд суспільних паріїв, на спілкування з якими накладалося мовчазне табу, й тягнуло за собою найгірше — неодмінний арешт, слідство, роки таборів, а то й страту.

Через дві доби після вбивства у Ленінграді тамтешнього партійного керівника С.М.Кірова — 3 грудня 1934 р. у Харкові, на проспекті Правди, у будинку «Червоного промисловця», у квартирі № 236 відбувся трус з подальшим арештом І.А.Шведова. Особливих статків господар, очевидно, не мав: в оселі енкаведисти не виявили значних сум грошей — натомість — книжки, «дамська зброя» — браунінг та 5 набоїв до нього, серед паперів домашнього архіву — «Висновки комісії по чистці про роботу партгрупи Української Радянської Енциклопедії» та «Заходи щодо реалізації рішення комісії по чистці» тощо.

4 грудня, з санкції начальника Управління НКВД у Харківській області К.М.Карлсона, Шведова відправили до Києва — у розпорядження СПВ УДБ НКВД УСРР. Саме тут, у столиці, розгорталося слідство у справі «контрреволюційної троцькістської організації в Україні»¹²⁸.

Підписаний у березні 1935 р. начальником СПВ УДБ НКВД УСРР Б.В.Козельським та начальником 1-го відділення СПВ С.С.Бруком невибагливий «Обвинувальний висновок по справі контрреволюційної троцькістської організації на Україні», за яким до відповідальності притягалося 25 осіб на чолі з Ю.М.Коцюбинським¹²⁹, розповідав про генезу та діяльність «Всеукраїнського троцькістського центру», зокрема про те, що «на початок 1933 р. організація перетворилася на всеукраїнську, з троцькістськими осередками у Харкові, з периферійними організаціями у Сталіно, Дніпропетровську, Києві, Одесі, Чернігові й ряді інших пунктів України»¹³⁰.

У документі наголошувалося: «Найбільш впливовими організаційними троцькістськими групами у Харкові були групи у Всеукраїнській Асоціації Марксо-Ленінських інститутів (ВУАМЛІНі) та Держплані УСРР. Вуамлінівська троцькістська група існувала ще до відтворення всеукраїнського троцькістського підпілля й згодом влилася до організації як вже сформований троцькістський осередок»¹³¹.

Колишньому віце-президентові ВУАМЛІН і заступнику головного редактора «УРЕ» відводилася доволі поважна роль у висвітленні «контрреволюційної» роботи «троцькістської організації»: «Обвинувачений ШВЕДОВ... свідчить, що троцькісти в ВУАМЛІНі проводили контрреволюційну троцькістську

діяльність, котра полягала у: 1) протягуванні троцькістської контрабанди у науковій роботі; 2) розстановці кадрів на найважливіших ділянках ВУАМЛІНУ; 3) недопущенні критики, яка б викривала троцькістську діяльність»¹³².

Відтак І.А.Шведов обвинувачувався у злочинах, передбачених ст. 54–10 та 54–11 Кримінального кодексу УСРР: «а) 3 осені 1931 р. був прихованим троцькістом, членом контрреволюційної троцькістської організації, який входив до складу троцькістської групи при робочій частині Президії ВУАМЛІНУ; б) брав участь у протягуванні троцькістської контрабанди у науковій продукції»¹³³.

Методи роботи слідчого апарату УДБ НКВД УСРР були на той час вже традиційними. Однак й без фізичного катування заарештованих та буквального вибивання з них потрібних «зізнань» органи НКВД досягали потрібних їм результатів¹³⁴. Не став винятком у цьому відношенні й Шведов.

Його справою опікувалися слідчий Грозний та особисто начальник 1-го відділення СПВ С.Брук. Жодного конкретного обвинувачення йому не пред'являли, натомість була збудована химерна конструкція: НКВД викрив у ВУАМЛІНІ кількох осіб, які провадили «контрреволюційну діяльність». Оскільки ж Шведов був у ВУАМЛІНІ «не двірником, а віце-президентом», то за своєю керівною посадою «не міг не знати про контрреволюційну діяльність цих осіб».

Заарештований, який виховувався у сліпій вірі у безпомилність органів НКВД, не заперечував — очевидно, він і справді «притупив пильність», оскільки й не здогадувався про «контрреволюційну діяльність» зазначених осіб. До того ж і призначення на роботу у ВУАМЛІНІ відбувалося не за його рішенням, а санкціонувалося винятково «центральними органами», які він як дисциплінований член партії також шанував. Така позиція Шведова вкрай не сподобалася слідчому, який з притиском наголосив, що його візаві відмовою «дати правдиві свідчення» викриває себе як «запеклого контрреволюціонера»¹³⁵.

Та слідство не складало зброї: Івана Антоновича ознайомили з витягами з протоколів допитів його колег, які вже визнали свою «контрреволюційну діяльність». Це справило враження, оскільки науковець все ще беззастережно вірив органам. Останні, до того ж, як невдовзі з'ясувалося, виконували й відповідальну «посередницьку місію» — передали Шведову бажання партійного керівництва, аби він, як старий більшовик, допоміг «партії та НКВД у викритті контрреволюціонерів», засвідчивши, що особисто знав або принаймні чув від когось з викритих «контрреволюціонерів» про їхню «шкідницьку діяльність». Для більшої доказовості Шведову пропонувалося засвідчити й власний зв'язок з окремими «контрреволюціонерами». Його заспокоювали — ступінь його дійсної провини НКВД добре знає.

Такі методи слідства довели його до стану цілковитої розгубленості, оскільки, з одного боку, він вірив «органам», з іншого ж — навіть «за дорученням партії» все ще не наважувався давати неправдиві свідчення. Як згадував Шведов, «у подальшому слідство відбувалося за умов систематичного безперервного моральногогноблення, грубоців, образ, знущань, принижень. Мене не били, проте, при цілковитому у мене нервовому розладі, мене безперервно

упродовж кількох ночей піддавали нічним допитам, краще сказати, знущанням, а вдень позбавляючи відпочинку, в камеру до мене був посаджений смертник (ймовірно, удаваний)»¹³⁶.

Саме застосування таких методів слідства й змусило Шведова обмовити себе та колег, визнати наявність в Україні розгалуженої мережі «троцькістської організації», потужні осередки якої, мовляв, були, зокрема, у ВУАМЛПНІ та редакції «УРЕ». 1 квітня 1935 р. Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР ухвалила: *«Шведова Івана (Бориса) Антоновича за контрреволюційну троцькістську діяльність заключити до виправтудтабору терміном на ТРИ роки, рахуючи термін з 19.XI.1934 р.»*¹³⁷. А 3 квітня обліково-статистичний відділ ГУДБ НКВД СРСР запропонував підлеглому підрозділу НКВД УСРР у Києві виконати вирок щодо І.А.Шведова й відправити його з «першим етапом, що відходить» у розпорядження керівництва Сибтабору НКВД СРСР — м. Маріїнськ — та взяти на особливий облік¹³⁸.

Але це не була остання крапка у цій сфальсифікованій справі. 29 грудня 1937 р. Особлива нарада при НКВД СРСР ухвалила продовжити термін покарання ув'язненому Шведову на 3 роки¹³⁹. По різному можна розглядати це рішення — трагічне, безперечно, у долі конкретної людини. Але в порівнянні з долею тисяч співвітчизників можна вважати, що, за словами українського письменника, багаторічного в'язня сталінських тюрем та засланця Б.Д.Антоненка-Давидовича, І.А.Шведов витягнув-таки на «великий лотереї життя» не чорний, а «щасливий квиток»¹⁴⁰.

Та й рішення про продовження терміну покарання фактично не було виконане — очевидно, завдяки приходу до влади в НКВД СРСР нового керівництва на чолі з Л.П.Берією.

Після звільнення у 1939 р. Шведов мешкав у Харкові, де працював начальником планового відділу міської контори «Укрголов'ясомолпостачу». У 1940 р. з ним мав зустріч (вже після власного звільнення) Г.Костюк, який пригадує: *«І Борис Антонович розповів свою останню історію. Він приїхав до Харкова в серпні 1939 р. Дружина була тяжко хвора. Але його повернення ніби її підбадьорило. Їй стало краще. Була надія на видужання. Та йому заборонили Харків. Він виїхав у якесь (забув) провінційне місто. Дружині стало гірше. Він подав прохання, щоб бути при хворій дружині. Дозволили. Він приїхав. Але щастя зустрічі так і не зазнали. За місяць дружини не стало. — Я, — оповідав далі він, — став єдиним опікуном сина. Мені дозволили залишитись у Харкові... Праці в університеті не дали. Влаштувався в якось тресті економістом чи статистиком. Скромно, але вистачає. Син добре вчиться... Так і живемо... Але... — і Борис Антонович замовк»*¹⁴¹.

Із початком німецького-радянської війни І.А.Шведов виїхав в евакуацію, вчителював у м. Советское Саратовської області. У 1944 р. повернувся в Україну й до 1953 р. очолював плановий відділ Харківської контори Головпостачу Мінм'ясомолпрому СРСР. У 1947 р. знову виникли проблеми — міліція запропонувала колишньому в'язневі залишити місто. Із великими труднощами йому

вдалося втриматися на посаді у Харкові, в черговий раз доводити, що він був засуджений безпідставно і не є кримінальним або політичним злочинцем. Із 1954 р. він працював економістом Харківської контори Головпостачу Мінлегрому СРСР. Після XX з'їзду колишній віце-президент ВУАМЛПН й заступник головного редактора «УРЕ» порушив клопотання про власну реабілітацію.

Рішенням Військового трибуналу Московського військового округу від 8 квітня 1957 р. Іван (Борис) Антонович Шведов та інші учасники «контрреволюційної троцькістської організації в Україні», засуджені у 1935 р., були реабілітовані «за відсутністю складу злочину»¹⁴².

Орлов (Каган) Михайло Хрисанфович, редактор підвідділу точних наук «УРЕ» (1931–1933), член редколегії «УРЕ» (1933–1934).

М.Х.Каган народився 25 грудня 1899 р. (7 січня 1900 р.) у Києві у міщанській єврейській родині. Трудовий шлях почав зовсім молодою людиною — вже у 1917 р. працював обчислювачем на міській Центральній агростанції. Невдовзі став учасником революційного руху: приєднавшись до лівих есерів, у 1918–1919 рр. працював в апараті їхнього Київського комітету. Очевидно, з того часу і полюбив він апаратну роботу.

Зорієнтувавшись у тогочасній ситуації, що, в його очах, була прихильнішою до більшовиків, аніж до українського національно-визвольного руху, Каган перейшов до лав КП(б)У і у 1919 р. вже керував інструкторським, а в 1920 р. — інформаційним відділом Київського губкому КП(б)У. У 1920–1921 рр. він, вже як Орлов (популярна у його середовищі зміна прізвища, очевидно, мала засвідчити розрив молодого революціонера з минулим, родинним оточенням та й взагалі з дореволюційними часами), завідував організаційним відділом Полтавського губкому КП(б)У.

У 1923–1924 рр. М.Х.Орлов — декан робітфаку Київського інституту народної освіти, диплом про закінчення якого він здобув у 1924 р.¹⁴². У 1925–1929 рр. працював директором Українського педагогічного технікуму у Києві. Очевидно, поволі прийшло й зацікавлення математикою: у 1929–1931 рр. він — старший науковий співробітник Всеукраїнської Академії наук. У 1931 р. переїхав до Харкова, де очолив Український науково-дослідний інститут математики і механіки при Харківському університеті та викладав у цьому вузі¹⁴⁴. Особливості наукових зацікавлень молодого дослідника яскраво засвідчують теми його наукових доповідей у ВУАН: «Боротьба за марксо-ленінську методологію в математиці» (1931); «Застосування математики у техніці» (1932); «Маркс і математика» (1933)¹⁴⁵.

Важко сказати напевне, якою була користь вітчизняній математиці від запровадження у ній марксо-ленінської методології, але особисто для себе «борець» здобув певні дивіденди: 28 квітня 1933 р. секретаріат ЦК, а 11 травня того ж року й політбюро ЦК КП(б)У затверджують М.Х.Орлова завідуючим сектором науки відділу культури і пропаганди ленінізму (Культпропвідділу — КПВ) ЦК КП(б)У¹⁴⁶. 19 червня 1933 р. секретаріат ЦК ухвалив: «В зв'язку з призначенням т. Орлова М.Х. на роботу зав. сектором науки КПВ ЦК звільни-

ти його від штатної роботи редактора відділу точних наук в Укр[аїнській] Рад[янській] Енциклопедії та від штатної роботи головного редактора з математики й механіки в Держтехвидавництві»¹⁴⁷.

Ймовірно, що це формальне звільнення від штатного навантаження у редакції «УРЕ» й дозволило Орлову вже беззастережно й гостро критично виступити проти «націоналістичних настанов» колишнього Головного редактора «УРЕ» М.О.Скрипника¹⁴⁸.

Приділяючи левову частку свого часу «організаційно-партійній» роботі й керівництву наукою, Орлов водночас продовжував директорувати в Українському інституті математики і механіки при ХДУ. 1934 р. можна вважати zenітом його апаратно-наукової кар'єри: 5 травня політбюро ЦК затвердило Орлова заступником завідуючого КПВ ЦК КП(б)У¹⁴⁹, а 27 травня 1934 р. його (також з дозволу політбюро) обрали членом-кореспондентом АН УРСР за спеціальністю «математика»¹⁵⁰.

Але далі стався раптовий збій. Кризь щільні «фільтри» Головліту та Культпропвідділу ЦК прослизнула брошура Г.Зінов'єва «Громадянська війна в Австрії». Серед осіб, які давали видавництву «Український робітник» санкцію на публікацію й поширення цього видання, був і Орлов. У доповідній до ЦК КП(б)У бригади по обстеженню цього видавництва зазначалося: «Заст. Культпропу ЦК КП(б)У т. Орлов не лише знав про видання брошури Зінов'єва, але й давав у письмовій формі чіткі вказівки щодо необхідності видання цієї брошури Зінов'єва великим накладом українською мовою (див. секретне розпорядження від 3.IX-34 р. № 3)»¹⁵¹.

28 січня 1935 р. опитом членів секретаріату ЦК КП(б)У було ухвалено: «Звільнити тов. Орлова М.Х. від обов'язків заст. зав. відділу культури й пропаганди лєнінізму ЦК КП(б)У»¹⁵². 29 січня (також опитом) це рішення затвердило політбюро ЦК КП(б)У. А 15 лютого 1935 р. секретаріат ЦК оголосив вже колишньому заступнику керівника КПВ сувору догану із попередженням, зняв його з партійної роботи і спрямував на роботу «за спеціальністю»¹⁵³.

Надалі Орлов працював ученим секретарем Інституту математики АН УРСР у Києві¹⁵⁴. Навесні 1936 р. він звернувся із заявою до ЦК КП(б)У, в якій просив зняти з нього партійне стягнення. 29 травня 1936 р. секретаріат ЦК, розглянувши клопотання Орлова, ухвалив відкласти розгляд¹⁵⁵.

Здавалось би, життя вже налагоджене, суспільний і науковий статус, здобутий завдяки апаратові ЦК КП(б)У, дозволяють почувати себе впевнено й гарантують непогане забезпечення. Лишалася єдина проблема — позбутися партійної догани — й далі рухатися щаблями наукової, а, можливо, й знову партійної кар'єри. Але біографія М.Х.Орлова несла в собі велику потенційну небезпеку — у 1917–1919 рр. він належав до партії лівих есерів. Відомості щодо цієї (не вельми привабливої в умовах радянської дійсності) сторінки його біографії щоразу з'являлися у матеріалах засідань секретаріату, оргбюро, політбюро ЦК КП(б)У (разом з іншими віхами життєпису), коли йшлося про відрядження, переміщення по посаді чи нове призначення¹⁵⁶.

22 серпня 1936 р. Орлова заарештували у справі «контрреволюційної троцькістської терористичної організації в Україні». Слідчі уміли «переконувати», і він «визнав» усе, що йому інкримінувалося. 21 жовтня 1936 р. у Києві під головуванням сумнозвісного В.В.Ульріха відбулося виїзне засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР, яке розглянуло справу на 37 «троцькістів» — переважно вузівську професуру та науковців. Серед них був і М.Х.Орлов.

У матеріалах засідання стверджувалося, що у 1936 р. НКВД УСРР «викрив і ліквідував контрреволюційну троцькістську терористичну організацію, яка здійснювала упродовж низки років на території УСРР підривно діяльність проти керівництва ВКП(б)–КП(б)У і Радянського уряду й готувала ряд терористичних актів проти керівників комуністичної партії і Радянського уряду, зокрема проти тт. Сталіна, Косіора *, Постишева й Балицького»¹⁵⁷.

Роль Орлова зводилася до того, що він, мовляв, займався «вербуванням людей до терористичних груп та їхньою розстановкою», знав про «терористичні акти проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду, схвалював ці терористичні плани й виконував окремі доручення контрреволюційної організації, котрі були пов'язані із підготовкою терористичних актів»¹⁵⁸.

Хоча речових доказів попереднє й судове слідство не виявило, всіх обвинувачених засудили до страти. Вирок стосовно М.Х.Орлова було виконано у Києві 22 жовтня 1936 р. 1 вересня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР посмертно реабілітувала його¹⁵⁹.

Затонський Володимир Петрович, Головний редактор «УРЕ» (1933–1934).

Наступник М.О.Скрипника на посаді наркома освіти УСРР і Головного редактора «УРЕ» В.П.Затонський був заарештований 3 листопада 1937 р. Відповідно масштабними («наркомівськими») були обвинувачення на його адресу. Інкримінувалося йому те, що він: «а) був одним із керівників антирадянської української фашистсько-націоналістичної організації; б) особисто організовував й керував повстанськими кадрами цієї організації; в) добирав і підготував терористів для виконання терористичних актів проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду; г) організовував підривно роботу на фронті національно-культурного будівництва в УСРР; д) провадив переговори з представником фашистського уряду Польщі щодо інтервенції проти радянської України».

У матеріалах кримінально-слідчої справи й обвинувачення керівництво Затонським у 1933–1934 рр. підготовкою «УРЕ» не виокремлювалося — з моменту припинення видання сплигло вже кілька років, та наркомові й без того було що «інкримінувати». 29 липня 1938 р. у Москві відбулося швидкоплинне закрите судове засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В.В.Ульріха. Підсудний, «підготовлений» під час попереднього

* У протоколі — «Кісіор». — *Авт.*

слідства, «провини» своєї не заперечував, тому вирок був — вища міра покарання. Тієї ж ночі його стратили.

10 березня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала свій вирок від 29 липня 1938 р. щодо В.П.Затонського та припинила кримінальну справу проти нього «за відсутністю складу злочину».

* * *

Л.М.Кагановичу — людині з найближчого оточення Й.В.Сталіна — належить зловісний вислів: «*Ми знімаємо людей шарами*». Одним із таких числених «шарів», ретельно і жорстоко «знятих» сталінськими «садівниками», й були співробітники скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії».

Примітки

- ¹ *Десятий з їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 20–29 листопада 1927 р.*: Стеногр. звіт. — [Харків], 1928. — С. 599–600.
- ² *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 84.*
- ³ Докладніше про це див.: *Фельбаба М.М.* «Українська Радянська Енциклопедія»: перша спроба підготовки (1927–1934 рр.) // *Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка: Історія / Редкол.: В.К.Борисенко (відп. ред.) та ін.* — К., 1999. — *Вип. 45.* — С. 26–30; *Фельбаба М.* Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін.* — К., 1999. — *Вип. 8.* — С. 362–370.
- ⁴ Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). — К., 1994. — С. 294.
- ⁵ *Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ), спр. 69251–ФП, т. 7, арк. 49 зв.*
- ⁶ Див. про це докладніше: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 104–130, 288–298; *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української Військової Організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін.* — К., 1999. — *Вип. 9.* — С. 169–184.
- ⁷ Див.: *Документи з історії НКВД УРСР / Публ. С.Білоконя // Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки за ред. С.Білоконя.* — К., 1993. — *Ч. 1 (6).* — С. 141.
- ⁸ *ДА СБУ, Харків, фонд припинених справ, спр. 0–21526, т. 1, арк. 12.*
- ⁹ *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6225, арк. 16 зв.*
- ¹⁰ В обвинувальному висновку щодо нього йшлося: «**Біленький-Березинський Антон Антонович**, 1897 р. народження, уродж. м. Львова, літератор, з вищою освітою, кол. член австрійської с-д партії, кол. технічний секретар Політбюро ЦК КПЗУ, член КП(б)У з 1928 р. до 1933 р., директор видавництва «Рух» й голова правління видавництва «УРЕ», — обвинувачується в тому, що:
 1. З 1920 р. був одним з найактивніших членів УВО.
 2. У 1921 р. за завданням УВО вступив до Закарпатської організації компартії Чехії й проводив розкладницьку роботу у Празькій, Львівській й Тарнопільській

- комуністичних організаціях.
3. З 1923 р. працював за завданнями польської дефензиви по висвітленню революційного і комуністичного підпілля в Західній Україні.
 4. У 1926–27 рр., працюючи у Данцигській організації УВО, був одним з ініціаторів підготовки до розламу у КПЗУ й активним учасником у проведенні його.
 5. Перекинутий у 1928 р. в УСРР для організаційної діяльності: а) входив до складу Всеукраїнського центру УВО, був заступником керівника УВО *Максимовича*, б) був одним з організаторів боївків і входив до складу центральної терористичної трійки, в) будучи директором видавництва «РУХ» й гол[овою] правління УРЕ, проводив активну роботу по шкідництву на культурному фронті.
 6. Упродовж всього періоду своєї діяльності в УСРР проводив шпигунську роботу на користь Польщі, тобто у злочинах, передбачених арт. арт. 54–2, 54–4, 54–6, 54–11 КК УСРР. Винним себе визнав». (*Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»*). — Харьков, 1933. — С. 178).
- ¹¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. — С. 295.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 2. Зберігся цікавий документ — лист оргрозподільного відділу ЦК КП(б)У до Комітету у справах політемігрантів при ЦК МОДР УСРР від 1 лютого 1927 р., в якому йдеться: «Тов. Бадан Олександр... був ХХІV Краєвим комітетом КПЧ (Підкарпатська Русь) висланий 25/VI–26 р. в розпорядження ЦК КП(б)У тому, що 20 червня 1926 р. Міністерство внутрішніх справ відібрало йому горожанство з висилкою поза межі ЧСР. Поліція мала його арештувати і передати в руки... польського уряду. Довідавшись про це, партія вислала тов. Бадана... 22 червня 1926 р. відбувся в заочності тов. Бадана карний процес проти нього, в якому було йому присуджено 2 місяці тюрми і висилка по відбуттю кари поза межі ЧСР» (Цит. за: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 267).
- ¹³ Див.: *Девятый съезд Коммунистической партии (б) Украины*: Стеногр. отчет. 6–12 декабря 1925 г. — [Харьков], 1926. — С. 7–8.
- ¹⁴ Див.: *Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України*, 20–29 листопада 1927 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1928. — С. 259–260.
- ¹⁵ Див.: *Скрипник М.О.* Передмова // Бадан О. Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис. — Харків, 1929. — С. 5–7. Це вступне слово увійшло також до зібрання творів М.О.Скрипника (Див.: *Скрипник М.О.* Статті й промови. — Харків, 1929. — Т. II, ч. 1. — С. 144–147). Книгу О.І.Бадана «Закарпатська Україна» подано у списку рекомендованої літератури до статті «Українці» першого видання «Малой Советской Энциклопедии» (Див.: «МСЭ». — М., 1931. — Т. 9. — Ст. 141).
- ¹⁶ Див.: *Проверка большевистских рядов*: Наркомпросовцы на чистке // Харьковский пролетарий. — 1929. — 7 августа.
- ¹⁷ «Чистка» партії від «попутчиків», «шкідників», «контрреволюціонерів із партквитком» відбувалася у специфічній атмосфері, яку влучно передавав фейлетоніст «Харьковского пролетария»:

«Гражданин Илья Обломов!
Ваше имя? Возраст? Пол?

Из семейных, из альбомов
Выньте карточки на стол!
Это кто? Покойный прадед?
Что-с? Яснее... Не пойму!..
Много ль зять на службе крадет?
Если нет — то почему?
Социальный облик тещи?
Осветите сей вопрос.
Брат Ваш — жирный или тощий?
Кто он — частник или «гос»?
Все ль дела у Вас в порядке?
Рыльце дяди не в пуху?
Не привержены ль ко взятке
И к содомскому греху?
До семнадцатого года
Чем был занят Ваш отец?
И какого же прихода
Ваша бабка, наконец?..»

(Шкворень Игнат. Про то и про это: Вот так чистка! // Харьковский пролетарий. — 1929. — 4 августа)

- ¹⁸ Цит. за: *XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.*: Стеногр. звіт. — Харків, 1930. — С. 391–392. Порівняй, напр.: *Постоловська Т.* Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами [ВКП(б)] // *Більшовик України*. — 1934. — № 4. — С. 54.
- ¹⁹ Див.: *Проходимцям — не место в партії: «Коммунист с 1920 года» — Бадан // Харьковский пролетарий*. — 1929. — 29 августа.
- ²⁰ Див.: *3 комуністичної партії викинули «проходимця» Бадана // Діло*. — 1929. — 5 вересня.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 8, 8 зв.
- ²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 38–43.
- ²³ Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 95.
- ²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 48, арк. 124.
- ²⁵ *Там само*, ф. 555, оп. 1, спр. 174, арк. 45 зв.
- ²⁶ *Там само*, арк. 29.
- ²⁷ *Там само*, арк. 11, 20.
- ²⁸ *Там само*, ф. 166, оп. 10, спр. 1376, арк. 11.
- ²⁹ *Там само*, спр. 1411, арк. 150.
- ³⁰ *Бойків І, Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М.* Словник чужомовних слів / За ред. О.Бадана-Яворенка. — Харків; Київ, 1932. — С. 4.
- ³¹ Див.: *Зміцнити провід національно-культурним будівництвом: [Редакційна] // Комуніст*. — 1933. — 16 лютого. У протоколі допиту від 9 червня 1933 р. О.І.Бадан згадує, як, «по появі статті в «Комуністі» від 16/II–33 р., очікував арешту» (ДА СБУ, спр. 49647–ФП, арк. 215).
- ³² ЦДАВО України, ф. 123, оп. 1, спр. 1, арк. 108 зв.
- ³³ ДА СБУ, спр. 49647–ФП, арк. 9.
- ³⁴ *Там само*, арк. 10.

³⁵ Див. докладніше: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 108.

³⁶ *ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0–16308, т. 1, арк. 39.

³⁷ *Там само*, арк. 13–14.

³⁸ *Там само*, спр. 0–21526, т. 1, арк. 22. Колишній заступник Головного редактора «УРЕ» А.Е.Геттлер, який, так само як і П.Ю.Дятлов, під час власного перебування під вартою категорично відкидав висунуті проти нього обвинувачення у «контрреволюції», «шкідницькій діяльності», 2 березня 1935 р. так відповідав на запитання слідчого щодо обставин знайомства і співпраці з О.І.Баданом:

«Запитання: Коли й де Ви познайомилися з Баданом?

Відповідь: З Баданом я познайомився приблизно у 1927 р. в кулуарах Всеукраїнської партконференції (очевидно, йдеться не про I Всеукраїнську конференцію КП(б)У 1926 р., а про X з'їзд КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.), делегатом якого з дорадчим голосом був Бадан. — *Авт.*) Він тоді звернувся до мене з проханням відпустити із Книгоспідки книги для Закарпатської парт. організації на пільгових умовах...

Запитання: Чи зустрічалися Ви з Баданом у 1931 р. в УРЕ?

Відповідь: Так, зустрічався.

Запитання: Чи обговорювали Ви з Баданом питання щодо контрреволюційної діяльності організації і зокрема про зрив випуску Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії?

Відповідь: З Баданом ніколи ніяких питань я не обговорював й не міг обговорювати, оскільки я рішуче заперечував проти прийому Бадана на роботу в УРЕ і в різкій формі відкинув його спробу співробітничати в Бюлетені УРЕ, редактором якого я був. Все це створило такі умови, за яких мої взаємини з Баданом були різко ворожими» (*ДА СБУ, Харків*, фонд припинених справ, спр. 0–21526, т. 1, арк. 160 зв. — 161).

³⁹ *ДА СБУ*, спр. 49647-ФП, арк. 508–508 зв. Про перебування Бадана у Верхньоуральському політизоляторі докладніше див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 134–136.

⁴⁰ Див.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Назв. праця. — С. 138; *Остання адреса:* До 60-річчя соловецької трагедії / Упоряд.: П.Кулаковський, Г.Смірнов, Ю.Шаповал; Редкол.: А.Зінченко (відп. ред.) та ін. — К., 1997. — Т. 1. — С. 10, 164, 171, 183.

⁴¹ *ДА СБУ*, спр. 49647-ФП, арк. 435–436.

⁴² *Там само*, фонд друкованих видань, «Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»). — Харьков, 1933. — С. 35.

⁴³ *Там само*, с. 41, 43–44.

⁴⁴ *Там само*, с. 45.

⁴⁵ *Там само*, с. 173.

⁴⁶ *Там само*.

⁴⁷ *Там само*, с. 174.

⁴⁸ *Там само*, с. 175.

⁴⁹ *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 12, спр. 6501, арк. 1–3; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. — К., 1998. — С. 145.

⁵⁰ Див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Назв. праця. — С. 145.

⁵¹ *Комуністична партія України: з'їзди і конференції* / Кер. авт. кол. В.Ф.Солдатенко; Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін. — К., 1991. — С. 123, 143.

⁵² *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Едмонтон, 1987. — Кн. 1. —

- С. 409.
- ⁵³ Див. докладніше: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 44–45.
- ⁵⁴ Див.: *Річицький А.* До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму: Відповідь Михайлу Волобуєву // *Більшовик України*. — 1928. — № 2. — С. 73–93; № 3. — С. 64–84.
- ⁵⁵ Див., напр.: *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 288.
- ⁵⁶ Див.: *Канцелярук Б.І.* Перше зібрання творів В.І.Леніна українською мовою // *Укр. іст. журн.* — 1989. — № 5. — С. 65–66, 68–70.
- ⁵⁷ Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали / Упоряд.: Т.В.Вересовська, В.Г.Врублевський, В.А.Кучмаренко та ін.; Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін.* — К., 1998. — С. 272.
- ⁵⁸ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 188, арк. 31; оп. 7, спр. 142, арк. 61.
- ⁵⁹ *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 9, спр. 801, арк. 8.
- ⁶⁰ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 195, арк. 176.
- ⁶¹ *ДА СБУ*, спр. 69251–ФП, т. 7, арк. 45 зв.
- ⁶² *Там само*, арк. 46. 25 травня — 6 червня 1927 р. під головуванням М.О.Скрипника відбулася Всеукраїнська правописна конференція, наслідком якої стало урядове затвердження так званого «скрипниківського правопису». Із багатьма положеннями правописної реформи А.А.Річицький не погоджувався, що знайшло відображення у його статті «*Політичні висновки з правописного реформаторства*», оприлюдненій 1 червня 1927 р. Питання про цю публікацію, очевидно, за ініціативою наркома освіти було винесено на засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке ухвалило: «*Визнати помилковим вміщення редакцією газ. «Комуніст» статті, що містить особисті випадки проти члена політбюро тов. Скрипника (без попереднього узгодження з ЦК та тов. Скрипником) і політично загострює окремі моменти керівництва роботою конференції з українського правопису*» (Цит. за: *Шаповал Ю.І.* «Ухил Миколи Скрипника»: Механізм фабрикації // *Скрипник Микола Олексійович: До 125-річчя з дня народження: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України*, 24 січня 1997 р. — К., 1998. — С. 52).
- ⁶³ *ДА СБУ*, спр. 69251–ФП, т. 7, арк. 46–46 зв.
- ⁶⁴ *Там само*, арк. 46 зв.
- ⁶⁵ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6225, арк. 9–10.
- ⁶⁶ *Там само*, оп. 6, спр. 283, арк. 83.
- ⁶⁷ *Там само*, арк. 123.
- ⁶⁸ Див., напр.: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі (Документальна розповідь) // *Політика і час*. — 1991. — № 4. — С. 75–86; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 115–131; та ін.
- ⁶⁹ Див.: *Орлов М.* Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3 // *Більшовик України*. — 1933. — № 7/8. — С. 67–68.
- ⁷⁰ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 7, спр. 300, арк. 29.
- ⁷¹ *ДА СБУ*, спр. 69251–ФП, т. 7, арк. 133.
- ⁷² *Там само*, т. 8, арк. 110 (конверт із заявами А.А.Річицького).

- ⁷³ Там само, т. 7, арк. 47 зв. — 48.
- ⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 81.
- ⁷⁵ ДА СБУ, спр. 69251-ФП, т. 7, арк. 135.
- ⁷⁶ *Націоналістична контрреволюція на літературознавчому фронті // Вісті ВУЦВК.* — 1933. — 5 грудня.
- ⁷⁷ Цит. за: *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я.Пиріг; Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін.* — К., 1990. — С. 335.
- ⁷⁸ *Голод 1932–1933 років на Україні.* — С. 340.
- ⁷⁹ *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Кн. 1. — С. 403–404.
- ⁸⁰ Див., напр.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — С. 156–160 (підрозділ «Ліквідаційні класифікації») та ін.; *Білокінь С.* Доля членів Центральної Ради в СРСР // *Визвольний шлях.* — 2000. — Кн. 1. — С. 14–26.
- ⁸¹ *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Кн. 1. — С. 408, 410.
- ⁸² ДА СБУ, спр. 69251-ФП, т. 2, арк. 2, 3.
- ⁸³ Там само, арк. 136, 137.
- ⁸⁴ Там само, т. 8, арк. 59.
- ⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6431, арк. 38–40.
- ⁸⁶ ДА СБУ, спр. 69251-ФП, т. 8, арк. 79.
- ⁸⁷ Там само, т. 10, арк. 188–188 зв.
- ⁸⁸ Там само, арк. 191–191 зв.
- ⁸⁹ ДА СБУ, Харків, фонд припинених справ, спр. 0-21526, т. 2, арк. 44–45.
- ⁹⁰ Там само, т. 1, арк. 328.
- ⁹¹ Там само, арк. 70 зв. — 71.
- ⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 140.
- ⁹³ Там само, оп. 20, спр. 3103, арк. 64.
- ⁹⁴ Там само, спр. 4191, арк. 1.
- ⁹⁵ Мався на увазі *Ю.І.Озерський* (1896–1937), який у НКО УСРР очолював потужний і впливовий «главк» — Укрнауку. У листі Скрипника до політбюро ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1930 р., зокрема, йшлося: «*Прошу політбюро забезпечити видання УРЕ призначенням на роботу постійним заступником т. Озерського*» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 195, арк. 176).
- ⁹⁶ ДА СБУ, Харків, фонд припинених справ, спр. 0-21526, т. 1, арк. 71; т. 2, арк. 31.
- ⁹⁷ Там само, т. 2, арк. 31.
- ⁹⁸ Там само, т. 1, арк. 71.
- ⁹⁹ *Геттлер А.* Використуймо досвід БСЕ // *Бюлетень УРЕ.* — № 2. — Вересень 1931 р. — Столпчик (далі — Ст.) 9.
- ¹⁰⁰ Там само. — Ст. 9–10.
- ¹⁰¹ Там само. — Ст. 10–11.
- ¹⁰² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 48, арк. 6.
- ¹⁰³ В автобіографії, написаній у в'язниці 13 квітня 1934 р., А.Е.Геттлер, зокрема, наголошував та цій обставині: «*Мої політичні позиції в УРЕ були добре відомі ЦК. Це підтверджує такий авторитетний документ, як резолюція ПБ по доповіді про УРЕ 5 червня 33 р. Бо не випадково, очевидно, ця резолюція, інкримінувавши головн. редактору УРЕ Скрипнику найважче для члена ЦК ВКП(б) і члена ПБ ЦК КП(б)У обвинувачення у втраті більшовицької пильності, оголосивши*

сувору догану із попередженням й зняттям з роботи заст. головн. редактора Річицькому, нічого не закидає мені, другому заст. головного редактора УРЕ» (ДА СБУ, Харків, фонд припинених справ, спр. 0–21526, т. 1, арк. 71–71 зв.). Із деякими текстуальними відмінностями ця ж аргументація подається і у касаційній скарзі Геттлера від 2 травня 1935 р.: «Моя боротьба, удари по легальному прикриттю «УВО» могли бути легко перевірені не лише за такими документами, як протоколи Редбюро, протоколи Редколегії УРЕ за участю членів такої — П.П.Любченка, В.П.Затонського, А.А.Хвилі, але й за таким авторитетним документом, як постанова ПБ ЦК КП(б)У по доповіді про УРЕ 5.6.33 р. після обстеження Культпропу ЦК й ЦКК. Ця постанова, з огляду на встановлення факту використання апарату УРЕ увістами й перетворення каси УРЕ фактично у касу «УВО», і головному редактору УРЕ й одному його заступнику оголосила вельми суворий осуд з оргвисновками, а мені, другому заступнику, не інкримінувала нічого, жодного слова. Це було наслідком того, що обстеження УРЕ й обговорення на ПБ... встановили факт моєї систематичної боротьби й неодноразових сигналів щодо того, що діється в УРЕ» (ДА СБУ, Харків, спр. 0–21526, т. 1, арк. 229).

¹⁰⁴ Орлов М. Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3 // Більшовик України. — 1933. — № 7/8. — С. 72.

¹⁰⁵ ДА СБУ, Харків, фонд припинених справ, спр.0-21526, т. 1, арк. 310–312.

¹⁰⁶ Див., напр.: Костюк Г. Зустрічі і прощання. — Кн. 1. — С. 531, 537, 542, 608, 617 та ін.

¹⁰⁷ Там само, с. 671.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8587, арк. 19–19 зв.

¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 8, арк. 306.

¹¹⁰ Див.: Історія Національної Академії наук України, 1929–1933. — С. 273.

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8586, арк. 2.

¹¹² Там само.

¹¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 123.

¹¹⁴ Там само, спр. 285, арк. 67.

¹¹⁵ Там само, арк. 67–68.

¹¹⁶ Там само, оп. 7, спр. 355, арк. 87.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само, арк. 85.

¹¹⁹ Там само, спр. 345, арк. 86.

¹²⁰ Там само, оп. 20, спр. 6441, арк. 77.

¹²¹ Там само, оп. 6, спр. 341, арк. 84.

¹²² Цит. за: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 185.

¹²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 8, арк. 145.

¹²⁴ Про перебіг цієї інспірованої УДБ НКВД УСРР справи див. докладніше: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — С. 181–190.

¹²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 349, арк. 81.

¹²⁶ Там само, оп. 6, спр. 341, арк. 84.

¹²⁷ Там само, оп. 7, спр. 349, арк. 51.

¹²⁸ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 185, 192.

¹²⁹ Про нього див. докладніше: Пиріг Р.Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Марш-

- рутами історії. — К., 1990. — С. 320–324.
- ¹³⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 2, арк. 55.
- ¹³¹ Там само, арк. 29.
- ¹³² Там само, арк. 67.
- ¹³³ Там само, арк. 88.
- ¹³⁴ Про методи слідчої роботи ГПУ УСРР на прикладі фабрикації ним справи «УВО» див. докладніше: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 104–130, 288–298; Рубльов О.С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української Військової Організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей.* — Вип. 9. — С. 171–172.
- ¹³⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 249.
- ¹³⁶ Там само, арк. 249 зв.
- ¹³⁷ Там само, т. 4, арк. 385.
- ¹³⁸ Там само, т. 3, арк. 7.
- ¹³⁹ Там само, т. 2, арк. 158.
- ¹⁴⁰ «Раніш, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи, — писав 15 вересня 1957 р. до В.Гжицького у Львів Б.Д.Антоненко-Давидович, подумки звертаючись до свого двадцятирічного поневіряння по сталінських таборах та на заслання, — я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу фортуна, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилявся: моя і Ваша фортуна — це досить щасливі як на загальну трагедію більшості» (Цит. за: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 298).
- ¹⁴¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. — Кн. 1. — С. 670.
- ¹⁴² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 2, арк. 172–177 зв.
- ¹⁴³ Там само, ф. 1, оп. 6, спр. 305, арк. 266; *Національна Академія наук України: Персональний склад / Укладачі В.М.Палій, Ю.О.Храмов.* — К., 1998. — С. 149.
- ¹⁴⁴ Див.: *Національна Академія наук України: Персональний склад.* — С. 149.
- ¹⁴⁵ Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали.* — С. 474.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 305, арк. 263.
- ¹⁴⁷ Там само, оп. 7, спр. 299, арк. 46.
- ¹⁴⁸ Див.: Орлов М. Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3 // *Більшовик України.* — 1933. — № 7/8. — Травень–червень. — С. 66–72. Позначення на часописі — «травень — червень» — не повинно вводити в оману: номер було підписано до друку лише 22 липня 1933 р. Та й наявність у номері некролога «Микола Олексійович Скрипник» (с.103–105) засвідчує особливу «тактовність» М.Х.Орлова стосовно свого вчорашнього керівника.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 339, арк. 62.
- ¹⁵⁰ Див.: *Історія Академії наук України, 1918–1993 / Редкол.: Б.Є.Патон (голова) та ін.* — К., 1994. — С. 301.
- ¹⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, арк. 35.
- ¹⁵² Там само, оп. 7, спр. 349, арк. 220.
- ¹⁵³ Там само, оп. 6, спр. 373, арк. 68.
- ¹⁵⁴ Див.: *Національна Академія наук України: Персональний склад.* — С. 149.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 438, арк. 16.
- ¹⁵⁶ Див., напр.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 305, арк. 266; оп. 7, спр. 351, арк. 137.